

СТАРОГНАТІВКА (ГУРДЖІ)

Тельманівський р-н
Донецька обл.

САГИРОВА А.Ю. Опыт лексикографического описания крымско-урумского говора села Старогнатьевка Тельмановского района Донецкой области.— Донецк. ун-т, 1976.— 118 стор.

БАЛАБАНОВ Дмитро Ілліч, 1909 р. н.

БАЛАБАНОВА Євдокія Кузьмівна, 1912 р. н.

БІЛЯЗІ Йордан Олексійович, 1924 р. н.

КАЧАЛОВ Григорій Петрович, 1898 р. н.

КОДЖАСПІРОВ Савелій Порфирович, 1910 р. н.

КОДЖАСПІРОВА Василіса Іванівна, 1914 р. н.

КОЛЕСНИКОВ Костянтин Андрійович, 1912 р. н.

КОТЕСОВА А.І., 1892 р. н. (інформант
С.Н.Муратова)

МАЙХАПАР Василь Костянтинович,
1901 р. н., МГ

ПОПОВ Ілля Георгійович, 1924 р. н.

РОСТИН Олексій Іванович, 1906 р. н.

ТИРТИХ Софія Павлівна, 1914 р. н.

ХАВАНА Віра Миколаївна, 1913 р. н.

ХАВАНА Хрисантій Григорович, 1911 р. н.

ЧУБАРОВА Єлизавета Кузьмівна, 1914 р. н.

Бучух

Й.О.Білязи

БИР ВАХЫТТЭ вар эт'ен, бир вахыттэ йох эт'ен, бир вахыттэ хары-хожа отруйляр. Адам да ѿзў авжулух этэн.

Алый түфегин, т'итий авжулуга. Т'итип отруй. Бир даа чегерчиндэн чыхай бир хуш. Шарт! урай бу хушу. Варый чегере, бахай — йувасын чине хырх тэнэ йымырта. Хайтый эве. Д'елий, алый ха-

рийи, т'етрий... Йох! Т'етирий йымырталары эве, хары отуртуй кулук. Ўч күн ятый хары. Чыхай хырх тэнэ бала. Отуз дохуз дэнеси балабан, бир дэнеси кичкене. Эпсин дэ адын хойайлляр. Бу кичигин тапмайлляр.

— Айды, меэм адым Бучух хойунуз,— дий бала.
Хойайлляр онун адын Бучух.

Д'елий вахыт, т'итий вахыт. Балабан олуй бу балалар алайы да.

— Э, баба,— дий бүйүгү,— не вахтайжэс отураах сеннен барабар? Т'итээк ѿзүмүз дэ хысмет арамаа.

Минийлер атларын, чыхай т'итийлер. Отуз дохузу. Хырхынжы йолламайлляр.

— Бабам, мен дэ т'итэжем?
— Йох, сен отур бизнен.

Ий, булар т'итий. Олар т'иткеннен абу да миний атын, бу да т'итий оларын ардындан. Вара-вара варыйляр бир бүйүк... Наз дийим да сизе? Бүйүк падшахлых. Варый, тохтатыйлар. Йапулар бекли. Талашыйляр-талашыйляр — бир түрлү ачамайляр хайпү. Бучух дий:

— Ах, адам дöгүльсүз.

Аман йапулардан атай миний, о йандан т'илиттери парлай, ачай хапулар, д'ирийлер. Бек бүйүк зенд'инник онда. Эвлер балабан. Д'ирийлер, эпси крыватлара йатыйляр.

— Эй, ағалар, беле олмаз. Бу эвин шорбажысы вардыр.

Алый бүйүк ағайы, ортанжы, бири дэ ѿзү. Тутайляр охлов — бүйүк аға харавлу отуражах. Т'итий харавлу отурмаа, алый хылычын. Варий, йухлай халый. Чыхай бу кичиги, бахай-бахай — аға йухлай.

Т'итий. Варий көпүр йанна, тохталый. Д'ирий көпүр дöбүне, отрүй. Бир даа пандыр-пандыр д'е-

лий аждары. Кöпüре дэ д'елий аждары. Аждарын аты сүрнүй. Кöпеги башлай уувулмаа.

— Эй, айван! Не вар йа мында? Бу вахтайжез олмайан ший. Йохсам — Бучух дөгажаах, дэгендлер — дофду му? — дий аждары.

Атлый чыхай Бучух кöпүр дүбүндэн:

— Йа дофса, неже бед'енамадын? — дий. — Атышым, тутуш ум стийсин?

— Атышын кötёне осун! Д'ель, тутушаах!

Тутушыйляр. Бучух атай миний бунун тэпесне, т'есий бунун башларын. Айляный д'елий эве. Йатый öзү крываемына, йухлай.

Саба агаа сорай:

— Не вар? — дий.

— Биший дэ гёрмедим. Сыжахлы салхынны яғмур йағды, — дий, — бахша биший йох эди.

Халый беле.

Эргэс ахшамы эт'инжи т'итий. О да т'итий, о да варий, она да д'елий бир аждары. Бу ѿне, Бучух, варий кöпүрн дүбүнэ эт'инжи агаан ѿрне дэ. Ёнене аждары д'елий, тазысы уувулий, аты сүрнүй. О да дий:

— Йохсам — дөгажаах дэген им — Бучух дофду му? — дий.

— Йа дофса, неже бед'енамадын? — дий, атылый чыхай.

Ёнене тутушийляр. Оон да ўч башын т'есий. Айляный д'елий.

Үчүнжүй ахшамы öзү т'итэжек. Гүзель хартай хылычны харяа харшы. Д'ирий кöпүр дүбүнэ. Отрүй. Даа пандыр-пундур д'елий сонунт'и аждары. Аты сүрнүй, тазысы уувулий.

— Эй, не вар сизе, айван? — дий. — Бу олмайан ший бунжа йылдан бери! Бучух дөгажаах, дэгендлер — йохсам доғду му?

— Йа дофса, неже бед'енамадын? — дий, чыхай Бучух: — Атышым, тутуш ум стэс?

— Атышын кötне осун! Д'ель тутушаах!

Тутушийляр. Т'есий бунун эт'и башыны.

— Т'ес буна да, — дий аждары.

— Манрай-манрай беле дэ д'ебеэрсин! — дий Бучух, т'итий.

— Тохтал, Бучух! Мен бир башнан да сеннен ойнамаа чарем вар.

— Айды, — дий.

Д'еле-д'еле д'елийлер эве. Булар отуз дохуз дэнеси йухлай.

— Хур софра!

Хурай софрайы Бучух. Аждары сохай анахтагы дувара, бурай, ачлый долап. Эт'и шише рагы дуруй, шарап дуруй. Аждары алый бир шарабы, бирер хадэ — бир хадэйи буна, бир хадэйи дэ öзне. Аждары о йана чевирильмеэн арасна, бу да хадэлери дэгиштрий, эриф. О хадэлери бирин чине агу эт'ен, бирин чине шарап. Ий, айды, ичий-лэр. Аждары д'еберий.

Эриф саба халхай... Йох! Халхайлар ағалары. Гörүйлер аждары — ятый, эбет — халхай, брахай хачай бу алайы, эвин чин брахай хачайляр. Бучух уянған сора тохтатый оларын алайын да:

— Булары мен эттим.

Башлайляр хыдырмаа. Д'ирийлер пöрүбе — хапағы вар. Ачайляр, ѿне Бучух т'итий. Ачай бир хапу даа, бири даа вар. Онда да түшний. Хырхынжи пöрүбе түшний. Хырхынжи пöрүбе түшний, бахса не бахсын — хырх тэне хыз. Бири дэ жаду араларына. Алған бир хамчы:

— Абрада сенин ѿрин дöгүль, бырада сеэн ѿрин дöгүль! — бирне раатлых вермий.

Атай түшний бу эриф онда чине. Алый бу хамчийн бунун элиндэн. Жадуйу сопалай öльдүрүнжээ. Хызлара да дий:

— Мен сизи алажам.

Чыхайляр. Хызлар алайы да. Эпсиндэн йүзүгүн алый, хызларын. Башлай ағаларна öльчемеэ: анд'инн йүзүгү анд'ине сыгай, она эвлений. Анд'инн йүзүгү анд'ине сыгай, о оон харысы олуй. Кичик хызын йүзүгү бир дэне дэ сыгмай, тэк буна сыгай, Бучуга. Бу да буна эвлений. Алажахлар хаяларыны, хайтажаахлар.

— Йох, — дий кичик хыз. — Биз беле хайтмайых. Ао аждарын тылсымы вар.

— Йа нерада?

— Эй, нерада?

— Анда чыхты йа?

— Йеди дағ, йеди дэрйа, о йана бир дэнизи вар, дэрйа. Дэрйаан ыагасна ятый бир буға. О буғанын да ўрэгэгин чине бир хуту. О хуту чине ўч тэне папий. О папийлердэ бунун тылсымнары. Онда да варан хайтмай, — дий хыз, — аждарын атын минмесе.

— Аону нас минмээ лазым?

— Беле-беле. Варып хапий ачтын — ат тишлери-нен чапай тишлемеэ. Аман о арада ўүгени алыйсын, атын маннайына урайсын — ат тохталый. Тэрбийасы öле.

Варий бу Бучух арана. Тэк хапий ачай — ат хулахларын сытай да чапай эрифе харшы. Эриф

аман йүгени альш маннайына урай – ат тохталый.
Аман д'ечирий башна йүгени, миний, т'итий.

О буғайы да лазым хычырып уйатмаа. Ўч т'ере хычырып уйатсан, уйаный. Уйатмасан, өзүн дэ паттайсын. Өзүн дэ орада халыйсын.

Бучух варый атнен ораа. Бахша ат варамай, тэк о ат варый. Варий ораа. Бир хычырий – буға ич тэпренмий дэ. Эт'инжи хычырғанда буға хозгайлый үериндэн. Ўчунжү хычырғанда буға паттай. Эриф хычырғанда буға паттай. Буға патлағанынен эриф т'есий алый йүргөн, йарай, алый алд'и хутуйу, хайтый т'итий.

Д'еле-д'еле д'елий эве. Алд'и хырх тэнэ хыз, отуз тэнэ дэ йаш беклийлер. Д'елий, башлай хутуйу аралатмаа. Бир папий сохай башын – сыхай хутуйу, бири д'еберди.Ao баштант'и аждарынын. Эт'инжи сохай – ону да д'ебертий. Ўчунжү аралатый-аралатый – сохмай. Ан чыхты аралатханда – учай хачай папий. Буун тылсымы, абу – ичердэй аждары – оон. Хачай папий. Хызлар арасындан да о кичиги д'елий дэ аждарын ағызна, тутай абелे эльнен, тэшик йапып, дүбүн ёртий. Папий учуп д'егендэ сыхай. Сыхай, верий эрифе. Эриф хойай хутуйя да басай ёкчесинен, буну да д'ебертий.

Минийлер атларна, алый харыларын да, хайтыйлар эве. Д'елийлер. Анасын-бабасын гомийлер. Халыйлар ёзлери шорбажи. И, питти. Шинди даа йашайлар. Эбет, йашайлар, хырхы да.

Йешиль ат

Д.И.Балабанов

БИР ВАХТЫ бир дэне падшах вар эди, оглу, ўч тэ хызы. Олан гүндэ авжулуга т'итий. Д'езий авжулуга. Гүннердэн бир гүн даа ага хайтый авжулухтан, энди хараных олған, хайтый, бахай – йар чине бир шефаф. Варий – бир дэне йешиль ат. Тарамаа харшы дайанған – жантан чыхамайдыр. Бош ат.

Эриф түшний ардындан. Варий, алый о йешиль аты, айляндырий, чыхарий, т'етрий эве, хойай хонушнаа. Ўч тэнэ хыз хардашы вар эбет бунун. Чагрий бүйүгүн, дий:

– Сен, хардашым, бөгеже аты бахажаҳсын. Не стийисин, саа ону этэрим. Ўчунзү бахажаҳсыныз аты.

Бүйүк хызы отрой, бахай аты, йем верий, су. Ат та йий принч та канфет. Бахай. Саба д'елий олан, аты долаший – гүзель баххан аты.

Эртэзи ахшамы ортанжы д'елий, бахай. Йене гүзель баххан.

Ўчунжү ахшам кичиги. Кичиги дэ эпсиндэн гүзель. Хойай атын ѿгне йем, отрой крывает ѿсне. Крываютлары вар. Бир даа үйеээн вахытна алд'и ат тал-хан чевирлий – олуй бир дэне дэлханны. Д'елий, хызын йанна отрой. Башлайлар лафет-меэ.

– Штэ, – дий бу дэлханны, – саба аган д'елий бахханда мен даа эм йылтрагыр, эм гүзель олурум. Сенин бахханын бед'енир, дэр саа: "Сыдырғы да сен бах, хардашым". Хайл этэрсин, бахарсын.

Саба олуй. Ага д'елий. Ат йох-йох-йохурдай!

– Ой, хардашым! Пек гүзель бахайсын сен аты! Сыдырғы да сен бах. Не стийисин, ону алышын саа. Не стийисин, ону да этэрим. Йешиль аты веэрим саа.

Хайль этий хыз. Стэмеген олуй башындан, бурулуй. Хайль этий. Эр ахшам... Гүндүз ат, үйеэ олуй дэлханны, эт'иси отройлар.

Ат дий:

– Йарын падшахларын хочусу олажах. Мен хоҷуда олурум, эпсиндэн ѿгне д'елирим. Сиз дэ ўч хардаш тэпедэн бахарсыныз хочуйу. Мен эпсиндэн ѿгне д'елирим – йешиль ат, йешиль ид'ит олур. Олар дэрлер саа: "Ахмах сен! Олғансын атчы да бахайсын. Гөрдүн ид'ити – тамам саа алайых", – дэрлер. Мыҳайт ол, солеме. Сөледин – бир даа мени гөрмезин. Ўч т'ережэз дайансан, солемесен – сен меэн, мен сеэн, сыдырғылых.

Эртэз гүнү хочу. Хызлар да чыххан, бахайлар тэпедэн. Ёгдэн д'елий бир дэне ид'ит, йешиль ат, д'елий.

– Ха-ха-ха! – жижжалар дийлер. – Гөрдүн ид'ити? Олғансын атчы, ат бахайсын! Штэ, саа алайых!

– Осам, олайым, – дий хыз.

Ат та тэпе снен учай т'итий.

Эртэз гүнү бир даа хочуя чыхайлар, йене сеьер бахайлар. Энди д'елий хырмызы ат. Йене ѿгне д'елий. Бу, эпсиндэн ѿгне.

– О-о-о! – хызлар йанашибилар, жижжалар, дийлер: – Ахмахсын! Дүнт'и ид'иттэн бөгүнгүнти даа гүзель! Тамам саа алайых! Сен дэ атчы олғансын, ат бахайсын!

– Осам, олайым, – дий бу, йене солемий.

Ўчунжү гүнү д'еген дэ энди бийаз. Д'елий. Башлайлар жижжалар буну тат'илемеэ. Дайана-май:

— Йа,— дий,— о меэм нышшанным даа!— дэгендэ бир даа олуй ўч гёгержин, бири йешиль, бири хырмызы, бири маву — наз т'итти! Тапсан ал!

Хыз башлай афламаа. Афлай, афлай, бабаа дий:

— Вер мaa вережегин — т'итэжем мен хыдырмая.

Ий, не версин она? Бир торва алтын верий. Урай архасына торва алтын, т'итти. Кой койдэн соруп т'итти. Түший Гүржёе. Саа раст'елий, сорай:

— Ўч гёгержин гёргедин — бири хырмызы, бири йешиль, бири маву? — соруп д'езий.

Гёрен йох. Варий вакзала. Бир харт отруй абел. Она да сорай:

— Сен, ага, гёргедин ўч гёгержин, штэ, бири йешиль, бири хырмызы, бири маву?

— Ай, балам!— дий харт.— Сен ону ёле тапмазсын. Сеэн ахчин оса, йаптыр онда бир эв, оон чине осун палехмахер дэ, ашхана да, түт'ан да, йувунан йер дэ — эпси дэ осун, шоб д'елени-т'итэни йедир, д'ийиндир, тойур, эр т'ес шиткенин-бильгенин солесин. Оле тапсан, тапарсын.

Йаптырий аман о. Ахчиси, бир торва алтыны вар, эбет. Йаптырий.

О койдэ дэ вар бир дэне пукана, бир дэне торуну. Фарип д'ечинийлер. Гүндэ бир т'елеп йип ишлий, бир урчух йип шлий. Бала котрүп сатай, алый эт'и капиге экмек, д'елий. Оле д'ечинийлер.

Бу хыз йаптырды бир бүйүк эв. Башлады онда ийрүтмээ. Сен варый йувунуисун, д'ийинийсин, йейсин, шиткенин-бильгенин солесин, т'иттийсин. Ахын алмай, бириндэн дэ.

Бу бала да бир гүн даа котрүрдү пуканаан йипини, сатты ўч капиге. Бир капигине алды ўч тэне ашых, бир дэне саха, хушум сахасы алды. Түштү балалара ойнямаа. Йуттурду ашыхлары.

— Сахама дизиниз майа,— дэди.

Дизилий сахасна да майа. Атты сахасны. Сахасы башлады гыдырланып т'итмээ. Нас түштү ардындан... Саха т'итти — бу т'итти. Т'итти бир йара саха. Бу да т'итти оон ардындан. Түшкендэ серсемненди. Ондан сора эси д'ельди, ачты гёзүн, бахты — йара харши бир хапу вар. Ачты хапий, д'ирди — бир абел софра, бир шише шарап, эт'и хадэ оон сүтне, бир дэ сандых. Артых биший дэ йох — не йисан, не пиший. Хорхусундан чыхажах олду — бир шувулду шитти. Д'ирди сандых чине, сахланды эриф.

Бир даа д'ельди бир йешиль гёгержин, д'ирди пенжередэн. Тал-хан чеврильди — олду бир дэлханни. Отурду, токтү эт'и хадэйи дэ:

— Бу ѡзүм чүн, бу да севгеним чүн,— дэди, эт'и син дэ ичти. Чыхты пенжередэн, т'итти.

Эриф булары гёрдү, бала. Чыхажах олду — бир гёгержин даа д'ельди, хырмызы гёгержин. Д'ирди, тал-хан чеврильди — олду йене бир дэлханни. Отурду, токтү эт'и хадэ дэ:

— Бу ѡзүм чүн, бу да севгеним чүн, — ичти, т'итти.

Эриф чыхажах та — бир бийаз гёгержин дэ д'ельди. Д'ирди, тал-хан чеврильди — олду бир дэне дэлханни. Токтү эт'и хадэ:

— Бу севдигим чүн, бу да ѡзүм чүн,— дэди, урду хадэлери, хырды, ичмеди, токтү. Чыхты т'итти.

Бу эриф чыхты бырадан. Чыхты, варды пуканаа:

— Пукана,— дэди,— фелан йердэ, онда д'ийиндирий эт'еннэр, тойүрүй эт'еннэр. Айды вараах биз дэ онда.

— Яа балам, не билийик яа солемеэ онда?

— И, бильгеннеримизи.

Чыхтлар т'иттлер пукананен. Вардылар. Хабул этти булары. Аман йувду, тэмизледи, д'ийиндирди, тойурду.

— Штэ, пуканам, сен энди эппийи д'ечингенсии, не гёрдүн, не билийисин, соле.

— Вай, балам! Не бильгеним мен? Гүндэ бир урчух йип ишлийим. Абу бала котрүй, сатай, эт'и капиге экмек алый. Ийик. Артых пиший дэ бильгейим.

— Она да шүкүр, пуканам. Яа сен, гадам?— дэди балаа.

— Мен солесем,— дэди бу бала,— пуканам ишийди йип, мен котрүй сатайдым ўч капиге. Эт'и капигине экмек алыйдым, бир капигне дэ ашых.

— А, копек оғлун баласы! Сен мени алдатыйсын! — йапушту пукана.

— Дэгме, пукана, солесин.

— Алдым ўч тэне ашых, бир дэ хушум сахасны. Ашых йуттурдум. Аттым саха. Саха т'итти, мен т'итти сахаан ардындан. Түштүк бир йара. Эсим жойулду. Сора да эсим д'ельди башма, бахтым — бир хапу. Д'ирдим хапу чине. Ичери бир сандых, бир софра, эт'и хадэ, бир шише дэ шарап дуруй. Артых пиший, йисан йохтур. Чыхажах олдум — д'ельди бир гёгержин, д'ирди, йешиль гёгержин, олду йисан, ичти, т'итти. Сора д'ельди хырмызы, йеп ичти, т'итти. Сора д'ельди бийазы, о да токтү: "Севдигим чүн, ѡзүм чүн"— дэди, ичмеди. Урду хадэлери дэ хырды. Учту т'итти.

— Айды, гадам,— дэди хыз.

— Йалан солий,— дэди пуканасы.— О пиший дэбильмийдир.

— Пиший йох, пукана. Кётүр сен мени онда, гадам, абу эвлер энди эспи дэ сизин осун,— дэди хыз. Тутту балаан элинен.

— Абрада-абрада,— кётүрдү бала, гёрсттү. Д'ирдлер.

Балаан дэгени д'ибик, бир сандых, бир софра, эт'и хадэ, бир шише дэ шарап дуруй. Д'ирди сандыга, балаан дэгени д'ибик, сахланды хыз. Д'ельди йешиль гёгержин, йеди, ичти, т'итти. Д'ельди хырмызы, йеп ичип т'итти. Бийазы д'ельди, о да токтү хадэлери:

— Бу севдигим чүн, бу да ёзём чүн,— дэди, урду.

Хырганынен хыз чыхты, сарылды бойундан.

— H-h-a!— дэди.— Хыдыра-хыдыра таптын мени-э! Йа мен саа сөлөгендим: дайанған осан, биз эт'имиз отуражғыз да!— дэдим. Йа шини анда вараах? Меэм анама-бабама вараах ым йохсам се-энт'ине вараах ым?

— Эй,— дэди хыз,— сеэнт'ине вараах.

Өле лазым, эбет.

Айды, миндлер бир ата, т'иттийлер. Ама дэлханны дэди:

— Биз ваарых. Ненем фена. Сени аман тэзене йоллар элеге. Оон да хапусне эт'и йандан эт'и аслан-хаплан бағлы — бириң дэ йолламай ичери. Сен т'иткендэ бир парча экмек ал. Вардын — гёзлерин силирсинг дэ экмек веэрсинг. О вахты д'ирерсинг, бет'им.

Гёрдү ненеси — д'елий бу, бир ат ўсне эт'ижан.

— Ах, кёпек оғлуун баласы! Т'им нерадан брахан биший тапхан да, мында т'етирийлер!

Булар да варып түшкеннеринен аман чапып чыхты ненеси:

— Ан, вар, тэзэндэн элек ал.

Ама хыз, эрифин дэгени д'ибик, бир парча экмек хойду жёбүне, т'итти. Варды, айлянды — аслан-хапланнар отруйляр. Чыхарды карманысын, сильди гёзлерин, экмек верди. Йоллады буңу аслан-хаплан. Д'ирди, алды элеги, чыхты. Кётүрдү.

— Ах, кёпек оғлуун баласы! Даскалин хаты! Саа ѡгретэн олғандыр! — дэди ненеси.

Ахшам олду. Йаттылар.

— Штэ, ахыз, меэм ненем беле. Биз ондан хутуламазых. Айды бёгеже хачаах.

— Айды, хачаах.

Йеже булар йухлаған сора чыхтлар пенжередэн, миндлер аты, эт'иси бир аты, хачты т'итти.

Ненеси эрт'ен халхты — бир йере даа йоллайжах буңу хызметэ. Бахты — йохлар. "Ах, кёпек оғлуун баласы! Альп хачхан! О хадар севийсин яй!"

— Ан,— дий хожасна,— йетиш ардларна, хайтар олары!

Т'иттийлер.

— Ахыз,— дэди олан,— айлян ардына, баҳ, наз булат д'елий-а? Бийаз булат д'есе — бабамдыр. Сийа булат д'есе — ненемдир.

Чеврильди хары, баҳты:

— Бийаз.

— А, бу бабам. Биз ондан хутлурух,— дэди бу эриф.

Эй, йахыннашханда урду харынын кётне бир шамар — этти бу баҳчи, мева, ёзё дэ бир чалаш чине олду бир харт, отрой. Бу да д'ельди — гүн йер хыздырый! Д'ельди, селам верди, селам алды.

— Ай, бабам, гёргедин — бир ат ўсне эт'и адам т'итмеди ми?

— Йох,— дэди,— мен энди ўч айдан бери быра-да отруйум. Гёргедим.

— Ах! — аялнды хайтты.

Д'ельди.

— Не вар йа? — дэди хары.

— Ахыз, бир харт баҳчи баҳай. Сордум. Ўч айдан бери отрой эт'ен орада, бириң дэ гёргегенди.

— А штэ, о баҳчи д'елин дэ, харт — оғлун! Вар, олары т'етир! — дэди, йоллады харты йене...

— Ахыз, баҳ-т'и ардына, не д'елий йа?

— Бийаз булат, — дий хыз.

— Бабамдыр. Йене хутлурух.

Йанашханынен урду харынын кётне бир шамар — этти бир чохрах, ёзё дэ бир кружка, су сне йалдай.

Өле хыздырый, өле хыздырый! Адам да йандышисти, д'ельди ораа, гёрдү чохрах, ичти бир су:

— Эй, анасын!— дэди.— Исаннар йол йағасна йапханнар чохрах, д'елен-д'ечен су ичсин, дэп, элик стэп. Биз дэ түшкеник эвлад ардындан да ону ѿльдүрмэй! Хайтайым бырадан!

Хайтты, д'ельди.

— Ахыз, ахыз, бириң дэ гёргедим. Исаннар йол йағасна чохрах йапханнар, д'елен-д'ечен су ичсин, дээн. Биз дэ түшкеник эвлад ардындан...

— Ах! Сендэн дэ олажах ший! Штэ, о чохрах — д'елин, кружка да оглун! Ёзүм т'итэйим! — дэди, хыстырды этэклерин, чыхты т'итти.

Айлянды, бахты ардына — хара булат д'елий.

— Ахыз, а штэ, бу ненемдир. Йа хутлурух, яа йох.

Урду харын кётне бир шамар — этти бир дэне сельви дирегин, йүксеэк! Ёзү дэ олду сармашых, алды тамурундан сонунт'и путафына, ўч хат сарды харийи. Бир йердэ гёрүнен йери йох, о хадар сарды.

— Ах! — д'ельди ненеси. — Көпек оглунун баласы! О хадар севийсин-э! Сонунт'и путафынайжез сарғансын!

Башлады кругом айлянма — тапмай йерин хызы тутмаа. О хадар сарған сармашых даа! Тутту, сыхты!

— Вай, нене, хабургаларым! — дэди олан.

— Беле дэ йебеэрсиз! — дэди, айлянды, хайтты.

О хайтхан сора олан урду харын кётне бир шамар — этти йисан йене:

— Шиник, ахыз, анда вараах? Меэм анама-бабама вараах йохсам сеэнт'ине?

— Йох, — дэди хыз, — меэмт'ине т'итээк.

Хайтты да д'ельди. Бögүн дэ бögүн йашап отруйляр.

Сарат

Д.И.Балабанов

БИР ПАДШАФЫН бир харысы, бир дэ оглу вар эт'ен, йеди тоғай йылхысы да вар эт'ен. Бир ат миний сыйдырғы да, бир атнен дэ варып долашый. Д'елий вахыт, харысна дий:

— Мен ёлжэгим. Сёлерсин олана, сары аты брахмасын. Сары аты брахса, бир даа йылхыйы тапмаз о.

Д'елий вахыт, ёлүй баба. Олан о саратнен гүн-дэ варып йылхыйы долаший д'елий. Олары жайан йох — ёзү башларна.

Сохахнен т'иткендэ исаннар отруйляр сохах бойу, дийлер:

— Харт бабасынын халма аты минген, д'езий! Йаш олан оса да, йеди тоғай йылхыын чиндэн тапмай ым ёзне бир йаш ат минмээ?

Эриф хулах асмай оларын солегенне.

Гүннердэн бир гүн дий: "Не вахтайжес солен-дирежем яа бу алха?!“ — брахый сараты. Тутай бир гүзель хунан, миний. Сохах бойу д'егендэ ойняп д'елий ат. Дийлер:

— Штэ, гёрдүн мү? Штэ, эриф тэ йаш, ат та йаш. Гүзель!

Д'елий брахый аты конушнаа. Йемегин йий. Иятый йухлай. Халхай ахшамных, т'итий долашмаа. Варий — бир ат та йохтур. Д'елий эве, асай башын, отруй. Ненеси дий оглuna:

— Не хасеветтэсин йа сен?

— Йа не хасеветтэ олажам? Йылхы — бир дэне дэ ат йохтур! Йеди тоғай йылхы т'иткен, бильмейим, нераа т'иткен.

— Йа мен саа солегендим, бабан сымарлаган да, шоп сараты брахмасын: "Сараты брахса, бир даа йылхыйы тапмаз".

Чыхай т'итий хыдырмаа. Т'итий-т'итий, варый бир дэнизи яғасна, бахай — дэнизи дэ о йана гёрнүй мал мы, исан мы, айырамай да оон олганны. Урай дэнизе атнен, чыхай ёбүр бетэ, бахай — йеди тоғай йылхы түшкен бельдэн пиченник чине, жайлийляр. Чох пиченник. Брахый аты. Тутай сараты, миний йене альд'и бабасынын халма аты. Айлянны бир круг — бир дэне землянка вар. Д'ирий о землянка чине — хырых хазан вар, хашых вар, бир сипирт'е вар, артых пиший, исан йох. Бир гүнү отрүй — бири дэ йох.

"Варайым, ненеми т'етирейим абу эв чине. Бизим олур. Мында отурух. Йылхы да мында жайлир“. Варий эве. Ненеэ дий:

— Ан, йығышыл, т'итэжегиз.

— Йа анда?

— Т'итэжегиз!

— Йа балам, мен тэмелим брахмам, меэм эвим. Нас брахайым ону?

— Д'ерекмий эв дэ, биший дэ. Ал алажафын, сеэн ишлерин дэ, т'итэжегиз.

Алый ненейи, алый алажафын, чыхай т'итийдер. Кötрүй ненейи, брахый о болжүк чине. Оле дэ отруйляр бир гүн, эт'и гүн, онда бир ай ым.

Гүннердэн бир гүн эриф т'иткендэ йылхыйы долашмаа — кёшедэ бир тэшик вар эт'ен — чыхай тэшиктэн бир дэне топал пир, юапуший харын боғазна:

— Йа ол харым, йа ёлдүүрүм!

Бир йере т'итмээ чар йох, хайль этий хары. Эриф д'егендэ сахланый тэшиге, эриф т'итсе — чыхай. Оле дэ отруйляр.

Онда бир йыл ым отруйляр, эт'и йыл ым отруйляр, харыны олуй бир оғлан бала. О топал пирдэн.

— Ахыз, эриф д'ирсе, горсе, дуйажах. Сар сен ону мaa бир чул чине,— дий бу топал пир,— мен ону котүрейим бир семитсиз, брахайым, о блур, ону да тапмазлар.

Сарай балайы чул чине. Алый балайы, хыстырый холтугуна, чыхай т'итий о, бир семитсиз чегерлер чине брахай.

Эриф йылхый долаший. Хайтханда бир сес д'елий, бала сеси д'елий хулахларына. Догуртый аты сесе харшы, варий, бахай — бир дэне бала, бир чул чине сарылган бир бала, оғлан бала. Алый балайы, т'етрий:

— Нене! Абу балайы нас стийсин, ѿле бах, о олур меэм хардашым.

— Йа балам, нас бахайым мен ону коксүмнен? Йохтур пший дэ ағызна вермээ.

— Нас стийсин, ѿле бах,— брахай балайы неэ.

Эриф т'иткендэ йылхый долашмаа нене коксүн верий, меме верий, эриф д'есе — эмизлик верий. Бала ѡсий. Ўч йашна олуй энди. Энди аннай. Гёрий арабын андан чыхып д'иргенини тэшиге. Арап дий:

— Беле олмаз,— дий харийа.— О бизи сөлер. Ан, мен ону котүрейим дэ жойайым.

Алый балайы бир гүн, т'итий. Т'итий, бир семитсиз йерлере котрүй, брахай.

Эриф йылхый долаший. Хайтханда йене сес д'елий хулафына. Шо-то “аға” дэп хычырийляр. Атын ийберий сесе харшы, варий, бахса не бахсын — хардаш.

— Йа не хыдырийсин сен мында?

— Чыхтым сени хыдырмая. Жойулдум,— дий, сөлемей.

Алый балайы ат ўсне, хайтыйляр.

— Йа аға, мен сени алдаттым.

— Не ичин?

— Йа мени мында т'етрип бир хара адам брахты.

— Йа насын адам?

— Аонда, ичердэ, көшедэ бир тэшик вар ым? Сен т'итсен, о тэшиктэн чыхай о адам. Сен д'есен, сахланый.

— Аға! Гёрстүүрсүн тэшик?

— Гёрстүүрүм.

Варийляр эве. Бала гёрстүй тэшик. Э, нене хойай йемеэ.

— Нене!— дий олан.— Хач йылдан бери биз мында отруйух, о тэшик нас тэшик йа?

— Бильмейим, балам. Нас тэшиктири? Сычан тэшигидир йа пишийдир о.

— А хой хулафын, диннен-т'и онда — не вар йа?

Э, нене энди дуйай ама, хойай хулафын... Бир тэкме урай котүндэн!— т'итий тэшик чине. Ёртүй тэшиги:

— Варыныз, онда отурунуз.

Бу эт'иси отруйляр, бу аға, бу хардаш. Бала ѡсей д'елий. Бу т'итий о йылхый долашмаа — бу аш пиширий. Ёле дэ д'ечинип отруйляр эт'иси. Хардаш дий бир гүн:

— Аға, не вахтайжес биз беле отуражагыз йа? Сен эвлэн! Саа хары олур, мaa йенд'е... жижа олур. Стёмүзүйуввар, ашымызы пишири.

— Ёлесем, олан, асайых чонтух хамчий абрада. Т'итэрим йарын,— дий ағасы.— Сүт тамнаса, чыхмазсын мени хыдырмая, хан тамнаса, чыхарсын хыдырмая.

Асай чонтух хамчиси, чыхай т'итий ѿзү. Бир даа айляный д'елий:

— Йа нас тапажахсын сен мени, олан? Меэм саратымын йизлерин эт'и йандан обалар олур. О обанен д'елип тапарсын мени.

— Э! Т'ит!

Селамнаший, т'итий. Бир гүн, эт'и гүн, т'итэт'итэ т'итий, варий бир падшын хапусна айляний. Хызы вар падшашаа. Йатый онда. Бед'енийлер бир бирлерин. Эвлений падшашаан хызыда. Йатый онда. Саба халхай — эт'и йандан гүн доффан. Харысна дий:

— Нас ший бу сиздэ? Биздэ бир йандан гүн доғай, сиздэ дэ эт'и йандан доғған.

Харысы дий она:

— Гүндоғуштан доған — гүн, гүнбаттан [**к** батыдан] доған — гүн гөрмез падшашаан хызын шефафы.

— Мен онда ваарым,— дий бу эриф.

— Йа онда вааран хайтмаз,— дий харысы.

— Ваарым.

Миний аты, чыхай т'итий. Т'итип отрүй дэ.

Ўч хат тэпе сне отрүй гүн гөрмез падшашаан хызы. Гёрий — бир ид'ит д'елий.

— А баба,— дий бабасна,— бир дэне ид'ит д'елий, башындан чыхан бувлар буруп тэпеэ т'итий.

— Ах, балам, д'ельсин. Йыллых-а шарабы веэрик, ону да абраарых.

Бу да айляный хапуя — табах сүтне эт'и хадэ шарал чыхай:

— Бүйүр!— дий.

Алый эриф эт'исин дэ, ичий, ичкеннен хапахланый, түшний аттан. Т'есийлер башын, котэрий атай чочха сажасын чине.

Хардаш та онда саба халхай, бахай — хамчидэн хан тамнай.

— А-а! Ағам ғайып.

Олар да ѿле бензийлер бир бирлерне — айырмаа чар йох.

Миний аты, алый саратын топузун, обасын, т'итий. Варый — йенд'еэн хапусна айляный атын йизи. Бу да айляный. Ахшам да олуй. Эй, харысы севиний, шо хожасы д'еген. Бензийлер бир бирине — айырмаа чар йох. Хойайлар үемек, үйелер. Йувунуй. Йатажаҳлар. Олан ортаа хойай хылычны:

— Элин дэгдирсөн,— дий йенд'еэ,— элин дэ т'есерим. Башын дэгдирсөн — башын т'есерим!

Хары күсий:

— Не олду саа?— дий.— Мен саа ”т'итме“ дэдим — вардын онда. Д'ельдин дэ шин түрлэндин!

Йатыйлар. Саба халхай. Бу аман үемек тэ үемий, йувай йүзүн, миний атын, чыхай т'итий. Бу да айляный хапай... Даа т'иткенде ао гүн гөрмез падшаан хызы бабасна дий:

— Баба, бир дэне ид'ит д'елий — башындан чыхан буву бурулмай биз д'ибик тэпеэ т'итий.

— Ах, балам, бир йыллых шарабы веэрик, ону да абарых.

Бу да айляный хапуя — чыхарий табахнен эт'и хадэ шарап. Чхарғаннен абу бир тэкме урай табага. Атлый т'итий табах.

— Ан, тап ағамы! — дий.

Орада т'итий атын йизи — энди о ондадыр.

Чыхарийлар ағасын. Масал, эбет. Чыхарийлар ағасын сажадан, хойайлар башын, абелे зем-зем сувунен силийлер — тирлий аға.

Алый буны ѿзне хары, бу гүн гөрмез падшаан хызын, хайтый д'елийлер үенд'еэ. Д'елийлер — эт'иси дэ бир, үенд'е айырамай.

— Штэ, аға, бөгеже үенд'емнен үаттый. Атаям охум тэпеэ. Йунағым оса — үере түшсүн, йунағым олмаса — баш пармағым тырнағын сүтне түшсүн.

Йиберий охун тэпеэ. Бир үйл беклийлер охуд'елинжес хадар. Д'елий оху, д'елий түшний тырнағын сне.

— Энди, аға, йунағым йохтур мөэм.

Алый эм ағасын, эм ағасын харысын алый, эм ѿзү харысын алый, хайтый д'елийлер дэ йылхыйа. Бöгүн дэ бöгүн хайғысыз-хасеветсиз отруйляр.

Елена Дүнья Гүзели

Г.П.Качалов

БИР ЗАМАНДА вар эт'ен, бир заманда йохэт'ен, бир заманда башланый дöгүш. Бизим падшалых башлай Китайа дöгүш. Башланый дöгүш. Дöгүшийлер-дöгүшийлер, сора барышийлар. Китай ѿз үерине, бизим падшахлых т'итий ѿзү үерне.

Чох вахыт д'ечий. Бизим падшагын да оғлу вар эт'ен, урумнух падшашан — дэлханны, оғлу.

— Олан,— дий падшах,— аны, дöгүш питти, мен варайым, бизим урумнухтан саа бир хыз тапайым. Бет'им, д'ечер саа. Мен үиберип сени хазахлара падшахлыға эвлендирмем.

— Эй, варсан, вар, баба.

Бабасы т'итий бу түрк падшашаа. Варий түрк падшашаа, дост эт'ен, достлашийлар.

— Мен сени д'ельдим бахмаа. Напайсын, не этисин сен? Насын сеэн д'ечинмен?

— Нас олажаҳ йа? Д'ечирийик ѿз башымыза.

О т'ереттэ д'ирей бир хыз ичери бахмаа, т'им д'еген. Софра хойажаҳ, үемек бахажаҳ. Сорай бабасна:

— Баба, хойайым үемеэ?

— Эбет, мисафир д'ельди.

Хойайлар үемек. Отрүй, үйелер булар эт'иси эм лафетийлер. Бу:

— Мөэм бир лафым вар саа,— дий.— Мөэм вар үетишкен оғлум. Гүзель эриф. Ёгренген. Ахыллы. Сен хызыны веэрсин ми мөэм оғлума?

— Э! Оларын ѿзү гөрүшлери лазым. Гөрүшслер, бед'енселер бир бирни, мен тутмам.

— Мен д'еэрим, бир хач күндэн мен д'елирим оғлумнан.

Үч-дөрт күн д'ечкен, д'елий оғлунан. Хойулүй софрагалар. Отрүй, үйелер. Үч хызы вар эт'ен бу падшаан. Үчүнчүсүнү, эн кичигини бед'ений. И, о да энди үетишкен. Нестэ?.. Түрк падшасы вермээ стәмей:

— Бүйүклери дуруп та кичигини не чў вережем? Бүйүклерин бириң-бириң ал,— дий.

— Йох,— алмай.

Э! Хыза сорайлар. Хыз бед'ений эрифи. Эриф гүзель. Хайль этий. Эвлендирийлер.

— Сиз хайтыныз. Мен аст'ерлерим азирлерим, аст'еримнен ваарым сизин хапайа. Дүгүнү онда хурапых.

Хайтый блар. Бу варий. Д'ельген сора вахыт аст'ерин хурай, т'итиийлер. А буун неси дэ вар? Бу падшада да хайтханда чобаннара варый:

— Бырадан аст'ер д'ечежек, сорар: "Бу т'имин малы?" — дэйн. (Койён малы эт'ен! Сеэн, меэм, штэ). "Урум падшасын малы" — дээрсиз. Бир т'есеге даа варий, тувар малына. Олара да сымарлай. Йылхыя да варий, олара да сымарлай. Олар да буна хызмет этийлер, эбет. Э, штэ. Д'елий, йерлешийлер эве.

Д'елий вахыт. Д'елий аст'ер. Чалғыжысынан. Эр бир түрлү д'ерек шийлери. Йапайляр дүгүнү. Ойнайляр. Йейлер, ичийлер. Д'елий вахыт, брахийляр хызы бунда, бу эрифнен, хайтийляр.

Д'елий вахыт, олуй бу хызын баласы ама, ёзё ёлуй. О хадар да гүзель баласы! Хонушларында бир харт пукана вар эт'ен, ѿле шийи ишлей, сыйдырғы. Баласы олана варий, йардым этий, пшии даа. Буна да варып йардым этий дэ шашай:

— Мен энди д'ельдим сексен йашна — даа беле бала гёрмедим!

Он, он беш гүн д'ечий. Вабз этмеэ балайы лазым. Варий, чағрийляр пуканайы.

— Айт,— дийлер,— сен йардым эттин бала доғандада, йардым эт шини дэ. Не хойаах йа балаан адны?

— Мен сөлерим сизе. Хойунуз Елена Дүнья Гүзели.

Өле дэ хойайляр. Диннийлер пуканайы.

Д'елий вахыт, д'ечий вахыт. Ёсий бала. Падшах та алған бахша хары.

Бу падшадаан да бир харт хызметт'ары вар эт'ен. О, штэ, алды о ѿксүз балайы. О балайы бахай, ёсттүрүй, бүйүтүй. Бала балабаннаный, эп гүзельлений. Аоон гүзельлигиндэн гөзлерин чахылый — о хадар гүзель!

Гүннердэн бир гүн бу хызметт'ар йекий атлары, тачанкайы, отуртуй тачанкаа, алыш т'итий балайы. О бала да д'еже түш гёрюй. Башлай харта түшүнү сөлемеэ:

— Мен түш гёрдүм, саа сөлейим.

— Э, сёле, хызым, сёле.

— Сөлесем, меэм бабам алан хары, ѿгий анам мени гайып этмеэ стий. Мен ондан гүзель эт'еним. Ондан ахыллы эт'еним. Меэм ардымга йетишамай эт'ен. Мени гайып этмеэ стий.

— Хорхма, сахын, хызым, мен саф олғанда сен дэ саф олурсун. Мен сеэн тапарым чарен.

Э, штэ. Варийляр, гүль йыгайляр. Хыз чапхалай, о йана бийана. Чичек долдуруй тачанкайы. Отрүй, хайтийляр.

— Йарын йене д'елирик мында, хызым. Мында гүзель шийлер вар. Сен олары гёрюп ѿгренирсин.

— Гүзель.

Эртэсі гүнү, о д'ежеси, бу хысайахлы йене йапуший хожасна:

— Файып этмесениз буну, мен түш гёрдүм бөгөже, мен ғайып олажам.

Түшүне дэ варған бир харт, сөлөген она, шо бу сени ғайып этәжек.

И, штэ, эртэсі гүнү падшадаан верий т'иат бу хызметт'арына:

— Ал т'ит абу балайы, сой, йүргегин дэ кольмегин чине хой, хой бохчаа да т'етир.

Харт хырлый, эбет: падшадаан лафы — ону дэгшиштэрмэ чаре йох. Альй йекий тачанкайы, йене т'итийлер. Хыза энди бийан олған түшүне.

— Сөлэйим ми бөгөжет'и түшүмү дэ? — дий хыз.

— Ий, сёле.

— Сөлесем, сен мени алыш т'итийсин соймаа. Түшүмө ѿле гёрдүм.

— Вай, хыз, ваз д'еч, этме ѿле. Мен шини сени сойажаҳтырым мы?

— Саа ѿле эмир верильди падшадан. Эмир верильди ми — сеэн падшадын эмириндэн чыхмаа чарен йохтур.

О хадар ахыллы бала эт'ен.

Варийляр йене ораа.

— Сен стийсин мени соймаа, папум?

— Йох, стэмейим.

— Доғмуш балан оса, эбет, соймаздын.

— Эбет, соймаздым. Сени дэ соймам мен.

— Мени дэ соймасан, мен саа ѿгретийим. Архайы д'ечтигинен бир эв вар. О эвдэ бөгөже хойун хозлады ўч тэнэ хозу. Эт'исини алый, бирини аламай. Йохтур ненеси. Вар, ал о хозуу. О хары сатар саа. Ма ахчи. Вер бир беш күмүш ахчи, ал хозуу, д'ель мында.

Варий. "Андан бильген бу хыз бала о хойун?" Д'елий. Хары да талаший, эльне тайағы, хувалап — ўч хозуун бирини ашаттырмаа оламай. Бу да варий:

— Пукана, сат бир хозун маа.

— Ал, беле верейим. Ал, мен тапмайым оларын чаресин.

— Йох, беле лазым йох,— дий харт, чыхарий беш күмүш ахчи, верий.

Алый хозуун бирни, д'елий хызын йанна. Со-ай, тэмизлий. Хыз, ўрегистин алый, кольмегин чине сарай, бохчалай бохчасыны, хойай торва чине. Торваа хойай. Халан йерин брахый. Хойай бу алган шийини, гүльлери, нелери.

— Айды, хайтаах. Штэ, варсах, буну веэрсин. Сöлеме, сахын, буну веэрсин йемеэ оон харысна, о мени файып этмеэ стэйене. О йер. Мени брах. Мен т'итийим даф чине. Т'ийиклер ашар ым мени? Не олур? Мен бир даа онда вармайым, вармажаым.

— Эй, пек узах т'итме, хызым. Мен варып сени тапарым. Мен бу падшаан дögүль. Мен д'елип түшкендим мында. Халдырды мени. Ишлейим хапусна. Мен öзү мемнет'етиме т'итэрим, бет'им. Сени дэ алыш т'итэрим.

И, штэ, т'етрий, верий хозуун нестэсин. Алый, баҳайлар. Эбет, хозуун йүрги – кичкене-кичкене. Верий, ашатылар. Ашай. Гүзель д'ечирий эт'ен.

Харт та йыгышлый т'итий. Д'елий, алый хызы, башилай т'итмеэ öзү тарафна. Д'еле-д'еле д'елийлер межаа. Сöлей хыза:

— Штэ, варажсаах падшаан эвине – сен öзүн гүзель тут. Не эттирдлер – ону этэрсин.

Д'еле-д'еле д'елийлер, түшийлер шеэрэ энди. Варий айляный альд'и падшаан хапусна:

— Д'ельдим, падшафым. Файып этме, олғаным хадар эттим сен шандырган шийин.

Алыйлар ону. Бу адам ат баҳай эт'ен. Варий, атлары башилай йемнемеэ. Хызы да хойайляр чочха баҳмаа. Хыз да д'елий, ичердэн алый аш, чыхарий, верий, бир бирин гүрүйлер, бу хартнен. Напайляр йа?

— Шо-то бек бед'енди мени нене, – дий хыз.

— Э, бед'енсе, гүзель. Биз тапарых чаресин.

Э, штэ, д'елий бир вахыт. Бу хызын сүфтэ олған йериндэн урум падшасы йиберий т'иат падшахлара, чағрий шенненмеэ.

Бу падшах та алый бу т'иат, охуй... Харт олған, эбет. Йаш шийлери вар – оғлу, хызы. Чагрий падша ичери оланы:

— Оғлум, – дий, – альд'и падшадан алдых т'иат. Эвине шенненмеэ чағрий. Бизим т'итмеэ вахтымыз йох. Т'итиниз сиз Еленанен, Дүнья Гүзелинен.

Падшаан оғлу д'елий бу Еленанаа:

— Беле-беле ший. Т'итэрсин меннен?

— Ай, – дий хыз, – о йол афры йол. Т'итэрим ама, бир сös вер сен маа.

— Йа нас сös?

— О, нағадар мында олуйух, сеэн öкүмүн: сен не сөледин, ону этийик. Йолда, оон хапусна варып д'ери хайтынжаз меэм öкүмүм осун. Не этэжегиз, не этмейжегиз – о меэм ишими. Меэм осун öкүмүм. Мен не дэдим – ону эт.

— Оса, осун. Не сен саныс, ону этэжегиз онда, – дий, хайль этий падшаан оғлу. – Йа айдавҗы т'им алаах?

— Айдавҗы харт алмаа лазым. Альд'и харты.

Эй, гүзель. Варий, дэгиштирий ону атлардан. Йектрий атлары, тачанкайы. Отуртуй Дүнья Гүзели. Гёчий т'итийлер.

Мында да, абу урум падшын шеэриндэ вар эт'ен бир – наз дийим саа? – эр бир шийи билен хысайахлы. Дүньяда нередэ не этийлер, бу билийдир. Жаду. Д'елий падшаша:

— Падшым, – дий, – фелан падшадан оғлу д'елий, Еленайы алыш д'елий. Д'елийлер т'и, Елена азирленди, д'ельсе, öле этэжек, böle этэжек, штэ, феланы файып этэжек тэ, мени файып этэжек. Чыхыныз ögne, падшам, ийбермениз мында. Атларын йыхыныз, пший даа этиниз. Сизин элиндэ, – дий.

Э, чыхайляр. Бири дэ Еленаан öгий анасы, бири дэ абу феналых билен хары.

Елена түшний:

— Не дэ этсениз, мaa пший этамазсыныз. Лучче этмениз. Хайтыныз хапяа. Варыныз падшадан хапусна. Биз дэ ваарых, онда түшерик, орада лафетэрик.

Э, диннеди, диннейлер Еленайы. Хайтыйляр.

Вара-вара варийлар. Энди хапяа тачанкайы айдайжахлар.

— Тохтаныз, – дий Елена. – Тохтаныз.

Түшний, алый бир т'иат чине жöбүндэн тымар, сыйратый – туташый йанай, питий агулар тэким дэ.

— Айды, түш йере, д'ирежегиз.

Д'ирейлер.

— Хош д'ельдиниз! Беш д'ельдиниз! Напайсыныз? Йахшыйсыныз?

— Йахшыйых. Сиз напайсыз?

Сорушуйлар. Отруйлар софраа. Софрада да яемеклери, хадэлери. Хадэлерини дэ сүзий альд'и фена хары. Дэ бунун, Еленанаан хадэсин агулап хойай. Öзү дэ отруй софраа. Öзү дэ алый хадэ. Елена дий:

— Айды, аяхташ, достлашхан осах, достлашах, севеэк бир бирилизи. Д'ель, дэгишил ичээк. Меэм хадэми сен ич, сеэн хадэни мен ичейим.

— Йох,— йахын алмай. Йа о агулаған, эбет, ону — насын йахын алажа?

Елена халхай о вахт:

— Агалар, хардашлар, мен бир лаф сёлейжем. Чаре олур му?

— Чаре вар,— дийлер.

— Диннениз. Аны, мышых вар ым ичердэ?

— Шарка вар,— дийлер.

— Т'етириниз мында.

Т'етрийлер шаркайы. Алый хадэсин раХхысынан, батрий бир парча экмек. Рахы хаптығынен хахай аяхларын, д'еберий.

— Мына! — дий.— Меэм душманым мени ёльдүрмээ азиirlенди ама, мен дуйдум. Оле эттим т'и, ичмеди. Шини даа диннениз. Чыхарий альд'и падшаан верген т'иатыны буну соймах чүн.

Падшаан т'иаты, эбет, эльязы хойулған.

Алый, охуляр — дөгру. Алый о вахты Елена:

— Мен Елена Дүйнә Гүзели, абу падшаан хызы. Энди мен мында йүрүтэжем. Мен этэжем не лазым. Аны, ао падшаан харысын да, ао жаду пуканайы т'етириин мында, — дий, т'етирий олары.

Т'етирийлер олары. Бағлатый атын аяғына ѿгий анасын, жаду пуканайы да хүрүғуна бағтай.

— Булара бир даа саташманыз.

Айдай, нағадар чаре вар, ат минип четэ. Олар халый онда. Елена да дий:

— Штэ, буларын эпсими абу ѿгий анам этти. Ао олмаған оса, биз энди чохтан отуражах эдик мында, д'ечинежектик мында!

Эй, д'ирей ичери. Йейлер, ичийлер. Селамнашийлар ао падшаан оғлунен. Олар хайтийлар т'итиийлер эве.

Еленанен альд'и харт та, айдавжы, юне халыйлар мында. Бөгүн дэ бөгүн д'ечинип отуйлар. Масал да битий.

Ахылхаденен Нышанзаде

Й.О.Білязи

БИР ЗАМАНДА вар эт'ен бир падшах. Падшын оғлу олуй. Бир дэ хонушунун оғлу олуй. Падшын оғлуун адын хойайлар Нышанзадэ, хонушунун оғлуна хойайлар Ахылзадэ. Йашап отуйлар. Аз ым йашайлар, чох ум йашай-

ляр, балалар олуй балабан. Ёсийлер. Башлайляр вармаа сколяя. Сколяя варып отуйлар.

Бир гүн сколядан хайтханда раст'елий юне бир пукана. Булар бек маабет эт'еннер, аяхташ. Абу эрифе дий:

— Сен падшаан оғлу. Сен дэ хоншу оғлу. Ёле гүзель маабетсиниз. Сизе бир йердэ йашамаа чар йох. Сизе лазым айрылмаа.

— Не чин? — дий бир дэнеси.

— Сен ғарип, о зенд'ин. Сизе чар йох, — дий.

Сора Нышанзадэ дий:

— Сен гүльмез падшаан индэмез хызна севда ол.

Булар хайтийлар. Нышанзадэ дэ бир гүн аста ятый, эт'и гүн аста ятый. Ахылзадэ тапмай оон асталығын. Нышанзадэ ѿзү билий ама, аяхташына сёлемий.

Ахылзадэ дэ тутай бир хозу, о йухлағанда асай тавана харшы, ѿзү дэ д'ирий криват дүбүне. Бир даа бу йухлағанда уйаный, баҳай:

— Эй, айван! Сен не асылы дуруйдурсун йа меэм башым ужуна? Йахшы, мен севдайым гүльмез падшаан индэмез хызна. Йа сен т'име севдайсын? — дий.

Бу чыхай орадан, криват дүбүндэн:

— Айды, халх, чых, т'итээк. Вараах, шаннаах.

Халхайляр олар, чыхайляр т'итиийлер. Т'итип отуйлар. Аз ым т'итиийлер, чох ум т'итиийлер, онда алтай т'итиийлер, бир гүз т'итиийлер, дэре дэмийлер, тэпе дэмийлер, варийлар бир чохрах башына, тохталыйлар. Бир дирек вар. Салхында отуйлар. Бир үемек үйилер. Нышанзадэ ятый, йухлай халый. Ахылзадэ дэ айыных отуй.

Бир даа д'елий бир гёгержин, хонай:

— Эй, агалар! Сиз т'итиисиниз ама шаннанмаа, мени алмасаныз, сиз онда биший дэ этамайсыныз да — ону гүльдүрамайсыныз да, лафеттирамайсыныз да. Онда сизин башыныз т'есежек падша.

— Айды, — дий Ахылзадэ, ачай хойуну: — д'ир хойнума.

Д'ирий гёгержин хойнума.

Халхай т'итиийлер. Вара-вара варийлар, тапайлар бу падшалығы. Бу гүльмез падшаша д'елийлер, лафетийлер.

— Айды, — дий падшах, — варыныз.

Верий олара адам. Кётрүй олары эвлери, нередэ олар отуйлар. Эвлери. Онда да хызлар вар, йашлар вар. Оннан эгленийлер, о хызнан. О да лафетмейип отуй соба дүбүне жаду д'ибик. Бу-

лар да д'ирийлер. Абеле бизим д'ибик масал сёлийлер. О ону сёлий, бу буну сёлий. Гүлийлер, не этийлер. Эп тэ бир — гүльмий.

Бир даа бу гёгержин атылый чыхай бунун хойнундан... Йох! Ахылзадэ чыхарий бу гёгержини (атылып чыхмай):

— Сиз бильмесениз, мен гёрстёрüm сизе бир ший, — дий.

Чыхарий гёгержини, урай гёгержине бир шамар. Гёгержин олуй бир шамдан, тулаш, башлай йанмаа, эпсине варып яхай, варий бунун дубёне дэ, бу да башлай:

— Вай-вай-вай! Йандым! — дэмээ.

Олду, лафеттирдлер. Айляндлар, хайттлар. Бир ахшам. Эргэс ахшамы да юне варыйлар. Тене бу гёгержин чхарий, юне тулаш, юне ашасын йандырий, юне йанай. Йуне лафеттирийлер. Айляны хайтыйлар. Ўчүнжү ахшам варийлар. Йуне о буну сёлий, бу ону сёлий. Мында да беклийлер хызлар, дийлер:

— Аны, энди вахыт д'ечти, чыхар ёзү гёгержини.

Йуне чыхарий гёгержини, урай бир шамар, этий бир хадэ, тулаштырий хадэй. Башлай гыдырланмаа, нестэтмеэ, яхмаа. Лафеттирийлер хызы: урбасын яхай азжых. Айлянылар, хайтыйлар.

Саба д'елийлер, шаннайлар. Варийлар, стван алыйлар. Хайтыйлар эве, оларын исаннарынан, тачанкаларнан, чох исан. Д'еле-д'еле д'елийлер бир дэнис йанна, тохталыйлар. Эпсі т'ефли, иухлайлар. Ахылзадэ иухламай. Динней.

Д'елий, тохталый бир хайых. Чыхай ондан бир ўч ид'ит, бири дэ дий:

— Ах,— дий,— абу исаннар т'итийлер т'ийовун эвине ама, шинди т'ийовун ненеси ѿльдү. Бабасы алды бахша хары. А шинди булар т'иткендэ ѡглерне чыхажах бир тачанка: д'елиннен т'ийов отурду — ѡлжеклер. Агулу тачанка. Буну да штип она да сёлейен дизнежез таш т'есильсин, таш т'есилип халажах.

О тохталый. Чыхай ёбўрү:

— Бундан да сыптырсалар, варажжахлар эве, ичери д'иргендэ хапу посамахлары агулу: баштан д'елиннен т'ийов посамахлара басажах — ёлуп халажахлар. Буну да она штип сёлеэн ярыснажас таш т'есилип халажах, — дий... (Йох!) — Д'иреҗеклер ичери, юемеклер агулар, эр пиший агул. Буну да она да штип сёлейен белинейжес таш т'есильсин.

Ўчүнжү чыхай:

— Бундан да хутулсалар, брахажахлар д'елий т'ийов тёшеге, олар тёшектэ йатханда ненелери йылан олуп тавандан түшежек дэ эпсин дэ богажах олары. Буну да штип сёлейен тэким дэ таш т'есильсин.

Буну да штий тэким дэ таш т'есильсин.

Д'елий вахыт, иухлай тойайляр алайы, халхайлар, чыхайлар ондан. Т'итэжеклер. Бу Ахылзадэ дий:

— Бүйүр сен-ох! Эвлендирдим сени, быражаз т'етирдим. Энди мен бырадан бир абут та т'итмейим. Т'итиниз ёзүнүз.

— Не чин бу?

— Ёле. Шорбажилиги, ёкүмү маа версен, мен шорбажи осам эр бир шийе дэ, тэким дэ, о вахты т'итэрим.

— Айды, — дий Нышанзадэ.

Гёчий т'итийлер. Д'елийлер энди кёйе яхын, д'елип отруйлар, дүгүн алхы да д'елий, эбет. Д'елийлер кёйе яхын энди — тачанка д'елий, дөрт атлар ѹекильген, айдавжы, тахымнан, эбет. Ахылзадэ дэ учай халый ѡглерне, тохтатый. Айдавжыя дий:

— Сыптыр атлары!

Сыптырий атлары. Туташтырды тачанкайы, яхай.

Т'итийлер. Варийлар онда. Тохтатый алхы. Аман тапай нестэлери... чамуржулары, яхайлар бу посамахлары, ачайлар бахша хапулар, ашчыаналарын хувай, бу юемеклер ийгайлар. Бахша ашчыаналары алый. Бахша юемеклер бахылый. Сора дүгүн ичери алый. Бундан да д'ечийлер.

Ахшам олуй. Тёшек хойажахлар. Ахылзадэ олардан ѡгне д'ирий, д'ирий онда... нестэ дубёне... крывают дубёне д'ирий. Булары т'етирдим, брахажахлар, беклийлер хапулар, т'итийлер. Бир даа, булар иухлаған сора, алд'и жаду йылан олуп тэший тёший. Ахылзадэ чекий хылычны она харшы — йылан да хачай т'итий. Чеккендэ о жадуун пармағы т'еслий. О пармағын ханы да тамнай хызын абрасна, йанағна. Йанағна тамнай. Бу да стэмий олара бильдирмээ о ханы да, хойай эльлерин дэ стий йалап алмаа. Йалап алғанда хыз уянный:

— А! Сиз мени эт'инизе дэ алдыныз! Биринизе дöгүль!

— Йох, — дий Ахылзадэ, — бу ёле дöгүль. Беле.

— Йох! — йынанмай хыз.

— Йынанмасан, сёлийим сизе эпсинин дэ асылын, — дий Ахылзадэ дэ башындан аллып, не сёледим, эпсин дэ сёлий эриф.— Сонуна да мына,— гёрстёрдү дэ алд'и жадуун пармағын, тэшиги гёрс-

түй дэ. — Ханын стэдим йалап алмаа да, сизе бильдирмээн эди дэ, — дий, таш т'есилий эриф!

Саба халхайлар — падшаан хырысынын пармасы бағлы. Эр бири биший бильмий, бу билий. Ама бундан да таш т'есильген.

Эй, бу эриф бир хач күн отурған сора — раатсыз: йахшетмээ лазым бу ташы. Алый бу ташы архасна. Бир ай д'ездрий — тапмай чаресин йахшетмээ. Раст'елий бир пукана:

— Сен стэсэн бу ташы йахшетмээ, ёле олған оса, хайт эве, д'ездирме. Барыам ахшамы хой көшедэ, дурсун. Барыам ахшамы эпси т'итселер т'исе паска охутмаа — сойарсын баланы. О балаан ханына йуварсын — о тирлер. Балайы да аман сойған сора, ханын алған сора башын йапыштыр — о тирлер.

Д'елий эве, д'ездире-д'ездире, бир ай ым онда, бир бучух ай ым даа беклий. Барыам д'елий. Булар т'иттийлер т'исе паска охутмаа, алайы, бу халый, хасталаный д'ибик олуй, халый.

Олар т'иткен сора т'етрий лед'ени, сойай балайы. Ахты балаан ханы лед'ене — балаан да бойнну йапуштруй йене, сарай, фындахлай, хойай бешиге. Баштай буну йувмаа, йувай, тирильтий. Сонуна: "Д'еселер — бу тирильди бир т'еретин. Хорхажаҳлар, эбет!" — дий, хойай йене көшайе, нас отройду, ёле.

Йемээ отурганды сыйырғы да булар беш жан олғанда хашығын, пронну, чанағы, аш — она да, оон адына да хойайлар. Сыйырғы да. Д'елийлер т'иседэн — йымыртасын, несин, паска охутуйлар, эбет.

— Айды,— дий,— ахыз-а, д'ель сен дэ бизнен барбар йемеэ.

Гёчий д'елий о да, отрой буларнен барабар йемээ дэ белеликнен дэ о да хутлуй, бала да сағ халый. Масал да питий.

Ахыллы хыз

Й.О.Білязи

БИР АДАМ, эт'и дэ оғлу вар эт'ен. Бири, бүйүк оғлу, зенд'ин, кичик оғлу да ғарип.

Зенд'инин баласы да йох, биший йох — бир хары, бир хожа. Бүйүк шорбажылығы. Фарибин бир оғлу вар, бир хызы, биший йох. Гүндэ варий даға, йығай онда одун, котрой базара, сатай, оннан да д'ечиний. Оғлу да д'езий авжулуға. Хыз да бек ахыллы.

Гүннердэн бир гүн харт т'итти бу даға, бахса не бахсын — бир бузов жайлий, хара. Ыргачы бузов. Алды д'ельди бузову эве. Ону алыштырдылар, олду сыйыр, бузовлады. Хоранды севиний. Сыйыр манасыз осун, сүтлү осун, дәп, харысы бу нун ғарипин азырлай бир хонушма. Азырланды:

— Ахыз, чағыр, ағамнар д'ельсиннер бөгеже.

Эй, чағрый. Ағасы д'ейи харысынан. Харылар баштай лафетме, эт'и д'елиндәш.

— Йа андан, ахыз, алдыныз сыйыр? Сиз ғарипсизиниз.

— Йа беле-беле,— дий.— Штэ, хожам т'иткенде одун йығмаа даға тапты бузову, т'етирди. Олду бир сыйыр.

Хожа аман:

— Халх, т'иттээк! О бизим бузов!

— Ахыз, этмениз ёле! Йениз, ичиниз. Ёле оса...

— Йох! Т'иттээк. Сыйыр бизим! Йох! — дий.

Хыз ахыллы.

— Баба, — дий, — сёле сен эмжеме, версин суда. Суд не т'ести — олур. Шераат т'ессе пармак — ағырмаз.

Эй, варий аға, верий суда. Мировой судья дийдлер о вахыт. Алай закон да зенд'иннер эльне. Чарғрий судья:

— Билийсиз, не? Сизе ўчер тапмажа. Т'им доғру айтты — сыйыр она халый. Дүйнада недир эпсиндэн семиз, эпсиндэн татлы, эпсиндэн жүвүрүк?

Эй, д'елий зенд'ин эвине дэ дий:

— Беле-беле.

— Ха! Бизим чубар чочхадан семизи олмаз! Бизим эт'имиздэн татлысы олмаз, эбет! Бизим хара айғырымыздан жүвүрүк тапылмаз! Сен ону биллийсин — энди сыйыр бизим!

Фарип тэ д'еген, хыз бахай:

— Не сёледлер?

— Беле-беле.

— Йат, йухла. Саба т'иткенде суда мен сёлери.

Эй, саба халхай, т'иттэжек адам.

— Дэрсин, — дий хыз: — семиздэн семиз йер, татлыдан татлы йуху, жүвүрүктэн жүвүрүк фт'ир.

Ачлый суд. О зенд'ин биринжи скамидэ отрой, эбет.

— Ан, сёле, Спиридон Ильич!

— Ха! Меэм хара айғырымдан жүвүрүгү йохтур.

— Гүзель.

— Меэм чубар чочхамдан да семизи йох. Меэм харымдан да татлысы йох, биз — бир.

— Йох.

Не сөлежек бу ғарип? Зенд'ин сөлейамай!

— Йа сен не дэйжес?

— Семиздэн семиз йер, дэгендлер.

Бир бирине бахай судьялар.

— Жүвүрүктэн жүврүгү фт'ир. Йа татлыдан татлы — йуху.

— Догру ама, т'им айтты буны саа? — дий судья.

— Вар, — дий йазыжысна, — бах, т'им вар оларын эвине? — йоллады йазыжысны.

Йарын саба эртэ йазыжы ат атлады, д'ельди д'ирди хапиа. Баба даға т'иткен, аға да авжулуға. Хыз пайынна эвдэ.

— Сабаныз хайыр осун!

— Абетиниз хайыр осун! Ош д'ельдиниз! Бүйүрүнүз ичери!

— Йа атым нейе бағлайым?

Чыхарыда бир брычка, бир чана.

— Стий — йазлава бағла, стий — хышлава бағла, — дий хыз.

Аннамаған о: йазлав не дэ, хышлав не? Йазлав — брычка, хышлав — чана. О да тутай, хапу зембелегине бағлай ат. Д'ирий ичери. Ат та сыптырды башын, жойёльдү т'итти.

Хыз да аш пиширий.

— Не пиширийсин сен?

— Башлы-кötлү пиширийим. Бет'им, йерсиз?

— Йа не хойажас софрана? — сорай йазыжы. Фарип, эбет.

— Стэсен, биз-биз боху хойайым, стэсен, бор хабуғун хойайым.

Биб-биз боху да бал, бор хабуғу да йымырта. Башлы-кötлү, йа о да не? Пахла.

— Йох-йох, пиший дэ стэмейим, — дий йазыжы.

— Йа бабан анда?

— Бабам т'итти бири он этмейе.

Бир гүмүшү он этэжек. Сатаҗах одун, алажах ахчи.

— Йа аған?

— Ағам т'итти ону бир этмейе.

Он гүмүшү бир гүмүш этмейе. Авжулуҳ, эбет, оле ший — йа жойажаҳсын, йа хазанажаҳсын.

Аннамады оон сөлеген лафлары. Чыхты т'итти. Д'ельди судья:

— Беле-беле ишлер, — дий.

— Вар, ал т'ит бу бардағы (тэшик бардах), котүр о ханжыға, сөле, йамасын ону, — дий судья.

Бахты-бахты хыз, дий:

— Чаре вар йамама. Котүр ону судья, чевирисин. А то сүттэн хойсан йама, пек пүсүр олуй. Ичери йандан хойуп лазым бастырмая.

Котүрдү.

— Йа не дэди?

— Беле-беле.

— Ах, копек оғлуун ханжығы! Сөле, йарын д'есин мaa не атнан, не атсыз, не пешт'ешнен, не пешт'ешсиз, не урабанен, не урабасыз.

Д'елий:

— Беле-беле.

— Гүзель. Ваарым.

Бабасына дий:

— Вар, бабам, ал бир хойан, эт'и дэ гёгержин, ўч фунта т'етир бетmez.

Саба халхай. Вахыт т'ельди т'итмейе. Напсын? Сөктү төшек, чыхарды пуллары, бетмезнен токтү стён, ятты, гыдырыланды — не чуплах, не д'ийими. Алый гёгержиннер эльне, хойаны, чыхты т'итти. Бир аяғынен брычка сне отруй, бир аяғынен ийрүп т'итти. Судьянын адамнары гёргеннен буңу ачай копеклери, фислий, ийберий она догру — парлажаҳлар хызы. Хыз да ийберди хойан — түштү хойан ардына копеклер, учту т'иттер.

Ачылды хапиу.

— Сабаныз хайыр олсун! — верий селам. — Саа пешт'еш тэ т'етирдим, — дий.

Узаный алмаа — ийберген о гёгержиннер, учту т'итти. Олду не пешт'ешнен, не пешт'ешсиз.

Башладлар лафетмеэ, нетмеэ. Бед'енди хызы: ахыллы. Судья дий:

— Беле дэ д'ельдин — сен меэм, мен сеэн.

— Гүзель.

— Ама меэм тутхан ишиме д'иришме. Не дэ этсем мен, мен судьяйым. Сен д'иришме меэм ишиме.

Бир гүн, бир йыл д'ечий. Гүннердэн бир гүн хыз пенжередэн бахып отруй беле — т'итильлер ўч адам бир дроға сүтне. Дроға бир адаам. Бийе иекий — бир адаам. Фамут та — бир адаам. Чыхайляр четэ — бийе хумнады. Мында энди чыхай хавға. Сен дийсин: "Меэм бийем хумнады". Мен дийим: "Драгам хумнады". О да дий: "Фамутум хумнады".

Д'ери хайтый булар ўчү дэ. Хары гөрген дэ дий: "Бу меэм ахмак хожам йа фамута т'есер, йа дроғаа: йа дроға хумнады, йа фамут — бийе хумнамаз".

— Аға, д'елиниз бийана. Не вар сизе? — сорай хыз.

Бири дий:

— Йа беле-беле.

— Т'им йа шорбажысы бийеэн?

— Меним.

— Сен олсан шорбажы, судья сени эпсиндэн сон соражах. Сен она дэрсин беле: "Бабамдан халма бир дэсятна йеримиз вар эди дэрэй агаасна. Вардых, сачтых тары. Оле гүзель тары, оле гүзель тары! Адам бойунда. Вардым, долаштым. Д'ележегиз йарын чалмаа. Йектик косилкайы. Биз дэвардых. Дэредэн алайы балығы түшкен, ашайляр тары. Бизи гөргөннен насын ўркүндлер — таптай да чыхты. Хара йер йаптлар тарыйы". Судья дэр оса о т'ереттэ: "Эй, ахмак! Дэриадан балых чыхып та тары ашар ым?" Сен дэ она дэрси: "Йа судьям, сен бек ахыллысын даа! Фамут та тайка хумнарым?"

Башланый суд. Сорайляр, насын олду. Беле олду, оле олду. Фамут хумнаған. Эй, баба! Бийе хумнамаз. Бийеэн шорбажысы да дий:

— Бүйүрүнүз маа бир-эт'и лаф солемеэ.

— Айды, сөле.

— Бабамдан халма бир дэсятна йеримиз вар эди. Беле-беле. Сачтых тары. Оле гүзель тары. Фитире вардых чалмаа. Беле-беле, чыхты агаасна алайы дэридаан балығы, ашады тарымызы, таптады, хара йер этти.

— Эй, ахмак! Гүрүнүз о ахмак. Дүнийада дэриадан балых чыхып та тарыйы ашажах?!

— Йа судьям, бек ахыллысын да,— дий бийеэн шорбажысы,— фамут та хумнай ым?

"А-а! Бу меэм харыым иши! Эве гүрстүрүм!"
— дий özö özne судья.

Чыхтлар т'иттлер.

Д'елий эве, харысын хувай:

— Не стийсин, ону ал, т'ит — бөгүндэн бери сен меэм харым дöгүльсүн. Т'ит, хапуда да олма! Не стийсин, ону ал! — айтты, т'итти ичери, ичти раҳы, юатты, йухлады халды.

— Гүзель, — дий хары.

Йектирин тачанкайы, гүзель атлары, отруй, алый хожасын йанна, чыхай т'иттий. Эси д'ельди башна:

— Йа нередэдирмен?

— Фелан йердэ.

— Йа не чў? Мен солемедим ми саа — т'ит эвдэн?

— Ахмак! Сен йа айттын: "Нени стийсин, ону ал". Сени стийим — сени алдым.

— Эге, хазяйка, сен мендэн ахыллысын. Оле оса, осун. Бөгүндэн бери не дэ стийсин, ону эт. Мен хайыл.

Аталар сөзлери

Д.И.Балабанов, Е.К.Балабанова, Т.Ю.Сагиро-ва (СТС); В.К.Майхапар, МГ

А **ФЫНДАН** чыхсын, хойнуна д'ирсин. Ону харгайсын ны...

Ағламайан балаа меме вермийлер. Т'им стэмий иемеэ — вермийсин. Йа бир ший стийсин ама, мен бильмийим, не д'ерек.

Ағызна пахла сланмай. Не ахылна д'ельди — ону солий. Бир ший соледин — алый, о шийи бахшаларна солий. Аннадын мы? Она солесен, пахла сланмай ағызна, аман айтый. Солемеэ дэ лазым йох она.

Ағызы вар, дили йох.

Аз осун — уз осун. Аз эт ама, гүзель осун.

Алма директэн авлах түшмез.

Алма, пиш, ағзыма түш. Осал исан отруй, стэмий ишлемеэ, азир стий.

Алма директэн авлах түшмез.

Анасыны гёр (бах), хызын ал.

Анда атэш түшний, онда йанай. Бырада атэш түшсе, бырада йанай. Түшкен атэш — йанған, питти.

Араба хырылған сора йол чох тапылый. Эттин йаннышлых ший, энди билийсин нас этмеэ — энди д'еч, энди чаре йох д'ери хайтмаа, йенедэн этмеэ.

Архан оса, тапарсын.

Асылсан, йири дала асыл. Зенд'ин ол.

Ат иуварланған йердэ түкү халый. Иуварланған ат, штэ, түкү түшкен, халған. Бир иш ишлейсин, йатыйсын орада. Сора т'итийсин. Орада пиший-пишийин халый. Хырслаған адам — орада излери халған, эбет.

Атэш түшкен йерне йанай. Ольдү бири — оон эве йанай.

Ахыл д'елий ама, д'еч олуй.

Ахыллы исан йола чыхмай. Сен д'езейси йанып пишип кёйлере.

Ахылыннен чувала д'ир.

Ач айув ойнямай. Айув ач оса, ойнамай. Ач исан, дүгүне варса, ойнамай.

Ачым – ишлетме, тохум – тэпретме СГС.

Ашын олмаса да, хашын осун. Исаны алыйсын эве – гүзель ғалибиннен ал.

Бал тутан пармағын йалай. Тим анда ишлий, анда да ашай.

Барыам д'ечкен сон хынайы кётне (ардына) силь.

Бахчи байлих бир айлих. Мейва, фишне, алма, армут, харпуз – ёле ший: ыығдын, ашадын – питти. Хышлыых олмай. Бир айда питий, эбет, о.

Башын олмаса, аяғ(ы)на замет. Нафле йердэ уннутыйсун, беш т'ере дэ даа варийсын аяхларын ағыртып.

Башына урган – "Вай, архам!" – дэген. Анда вардын, онда архан д'erek, дост лазым.

Бир аяғын алынжес бирин кёпек ашай. Варлар меэм д'ибиги. Меэм аяғым африй. О да осал, дэмбель.

Бир эльнен беш харпуз тутулмаз.

Бири ёльмеэн, бири онмай. Булар: бири ёлий, ёбүрү дэ о вахты онай.

Битли хашынған, ач та ўмтэткен. О йанны би-янны хармалаған, о да санған – ахчи вережек она. О да хашынған. О да, ач, ўмтэткен, бег'им, пший вережек.

Бойнузунан да т'етирсе, тэк сығыр осун – балалара сүт осун.

Бу меэм ағызым хашығы дöгүль. Не солий она? Не себептэн солий? Бир иш ишлөжез им – пробалайсы сен ону? Дий: "Мен буңу этамайым. Хуватым йетишмий меэм буңу этмөэ". Пиший этэжен – этамайсын. Т'етирий маа биший титьмөэ – хуватым йох му яа тит'амайым.

Бүгүнт'и ишин йарына салдырма СГС.

Гöзүне бахар, жöбүне далар.

Гүзельлик софра хурмай СГС. Исан осун ёзў.

Далапт'ер исан урчух д'ибик айляный. Далаб этий, ишлемеэ стий.

Д'елини гү-үндэ бир т'елеп ишлий, хызым да афатада т'елеп, афтада т'елеп. Махтай хызын, д'елини дэ харгай.

Дураны дурсун, хачаны хув. О, эвдэ не вар, о дурсун. Даа варып т'етир.

Дүгүне вараан дүгүнчүгү олуй йанна. Наз аннамаа? Ахчин чох осун брахмаа долуя. Д'езилер, штэ, т'ийовнен ид'ит ағасы. Ашлы отруй, сайай паралары. Ахчилары сайай ашлы: "Беш бин Юран!" – айтый алха, дүгүн алхы бильсин дэп.

Дүйнә мердвен: т'ими миний, т'ими түшүй.

Жанавар баласын ашажаҳ оса, чамура булғай. Бизимжез дэ ёле дийлер. Океси вар, гүзель дэ этсен, пүсүр гёрстүй. Океси вар ым саа, гүзель дэ этисин, эп тэ бир пүсүр гёрстүй.

Жеъези питкен д'елин д'ибик, отруйсун.

Зенд'инин гёнүлү чыхынжас ғарибин жаны чыхар.

Ид'ит ид'ит буйурған, ид'ит тэ хурйугуна буйурған.

Ишлейен ишчир дöгүль, ишлетэн ишчир. О да – т'им верий иш она. юзү ишлемий, бедава алый.

Ишлейен тишлий. Ишлесен, ашайсын.

Иштэн артмай, тиштэн артай. Аржламаа д'ерекмей чох.

Йабан йердэн хыз алсан, арышларын о йана дурсун.

Йазын боху – хышын ашы.

Йаланжинин йолу хыса.

Йаланжинин шааты йанна.

Йаланжинин эви йанған да – йынанмағаннар. О сыдырғы да йалан солий эт'ен. Шини дэ д'еректэн эви йанған. Йынанмағаннар, вармағаннар.

Йаман кёпек не ашар, не ашатыр.

Йахшы аш халынжас, йаман хурсах патласын. Йахшы аш халдырмасын, ашамаа д'ерек, хурсах паттайынжас.

Йисан су ичкендэ йылан да дэгмей.

Йуваш атын тэkmеси хаты. Тэпий ми ат – хаты бу. Айагы хаты, йаны. Йуваш табияты. Шаныс бу ата, о тэпсе – тэпий, штэ. Хаве атын аяғы. юзү табиятын да бильдирмий.

Йүрөн (йүрүйен) аяға жöрме (жöрмев) илишир. Т'им д'езий, о да тапай. Отурсан, пиший дэ юхтур. Чыхайсын, д'езийсүн – пиший раст'ельди, алдын ону, т'етирдин эве, энди жöрмев аяғна илиши.

Йылан хабуғундан чыхкан – бейенмеген. Нейе бейенмеген? юзүн бек ѹуксек тутай.

Йымшах тöшерсүн – хаты юатырсын.

Кöктэн не йағған да, юер хабул этмеген яа? О, не бўйўклер соледи дэ, биз этмедин яа?!

Кöпек талай, исан хыйнай.

Кöтүн слатмасан, балых тутулмай. Ишлемеэ д'ерек.

Кöчер хырылды, араба хапахланды. Эбет, чаре вар. Йа хорандада солений, штэ. Йа хожа, йа хоры ѿльдю мү, дийлер: "Кöчерим хырылды – хапахланды арабам".

Мабетлик йердэ экмек питмей *СГС*.

Манха манхайы суватта булуй. Севийлер бир бирлерин дэ, эвлений.

Не ёльгенин(и) стий, не онғаныны да стий. Паҳыллай она.

О мээм хадар олунжаз, мен дэве хадар олурум. Сув ичийсин кружкадан – онда бир чөп кичинечик отрүй. "Вай, анам! – ёбёрүй дий. – Ичме – чөп". Сен дэ хулах асмайсын.

Олажах бала бохундан (боғундан) белли. Нестэ бала? Ариф бала. Эр бир ший олғанны стий. Жамбаз бала, йаны, жамбаз беле, ишлеэн бала.

Он пармағын мум этсен, йене дэ д'ечмезсин.

Ортахлық бох (боғу) көпек тэ ѹемеген. Саа да чох т'иттий – мaa аз т'иттий, мaa чох – саа аз. Хошулмаа д'ерекмий бирне дэ. Не дэ оса, пайынна осун. Хошлуп этме, пиший дэ.

Өгейин ёдү күйсүн, ёльгендэ дэ котү күйсүн.

Өгүз ѹеберген (д'еберген) – ортахлық айырылған. Биз эт'имиз... бир чифт ёгүзүмүз вар. Оле ми? Бири ѹеберди – халдых таа, бир ёгүзе халдых. Шин лазым ёгүз бир дэне дэ сатын алмаа. Йа напажайымыз? Питти ортахлық, йаны, питти ортахлық. Сойлярындан бири ёльсе, энди балалары саймай бабаан сойу.

Өгүндэт'и көпчегин йизине арт көпчек басайдыр.

Өзү тойған, гөзү тоймаған.

Өзү чувалынен дэгирмене вармаса, шорбажи олмаз. Тамам... дэгирмене варый, не чекий? Ун чекип т'етрий эве. Өзү чувалы олмаса – уну да олмай. Олмай шорбажи. Чувалсыз т'иткен – шорбажи эт'ен ми сора? Чувалы да йох, пиший дэ йох.

Өксүз бала аз ишплий, чох ашай. Бабасы йох, ненеси йох. Ишлей-ишлей, ону да айайан йох. Эп тэ бир о гёрнүй, шо чох ашаған, иш тэ аз эткен, пүтүн гүн дэ этсе.

Өксүз баланын рафы йүкsek. Пиший йох, Ѣетишамай она да о алмаа не д'ерек, ѹемеэ, эр бир түрлү, не вар онда. Пиший-пиший вардыр, эбет. Пиший даа – патылжан, биберлер олуй, штэ. Өзү баласы алыш ашай, эбет. Өксүзе дэ вермийлер.

Өксүз хозуузы бахсан, орталығын яаф доллар, өкүз хозуузы бахсан, орталығын хан доллар.

Өлөн сығыр сүтлү олуй.

Өлүйе ағламай, тирийе гўльмий. Нурсуз исан. Гүзель дэ сөлемез, пүсүр дэ сөлемез.

Өльме, эшегим, арпа йерсин, д'ележектэ күрпе йерсин.

Пиреэ ѡкеленип йорғаны атэшпе атма (брахма *СГС*).

Саа котэк д'ерек эшек сувдан д'елинжэз.

Сағыр шитмесе дэ, уйдуруй, сохур гўрмесе дэ, дүйай. Ўч адам отрүй: бири сағыр, бири т'ёр, бири топал. Т'ёр дий: "Ана-а, д'елийлер". Сағыр да дий: "Ага! Штийим". Топал: "Айдымыз, хачаах!"

Сен тутан тавуғун мен чохтан йулхтум (йолхтум). Сен мaa сөлесен, мен энди чохтан билийим ону. Сеэн бильгенин мен чохтан унуттум.

Сендэн аяаан малым дэрьяа т'итсин. Пший дэ хызғанмайым, сендэн. Вермеэ стэмийим.

Сендэн д'ележек файда аллахтан д'есин. Этисин пиший – аз. Мaa да чох лазым.

Сени ташнен урсалар, сен экмекнен ур. Саа пүсүр этселер, сен гүзель эт.

Стү йылтрай, дүбү халтрай. Сүттэн д'ийген бир гүзель урба, дүбү дэ т'ирли гольмеклери. Эвче дэ бле.

Сув гўрмөэн (Суву гўрмездэн ѿгнө) папуч чыхарма.

Сув ичкендэ йылан да дэгмий (дэгмей *СГС*). Эпси дэ сёлийлер ону. Д'ечий ѿле лаф. Сув ичсе исан, она дэгмөэ чар йох, багулмасын.

Сув кичигин, сөз бўйўгўн. Диннемэ д'ерек бўйуклерини.

Сува варыш сувсуз д'елен.

Сува котрўп сувсуз т'етрий.

Сүр мени – сүрўндиўрем (мен саа вермем сүрўнмеэ) *СГС*.

Тамнай-тамнай – голь олуй. Азчых-азчых ахса, сеberка долай.

Татлы диль йыланы йувадан чыхарый. Сен бишший дэ түшүнмийсин этмеэ она гүзель. О йалварый – этийсин.

Токлен чувал долмаз.

Туварчинин харғышындан мал д'ебермез (јебермий). О, эбет, харғай маллары. Ондан да, онун харғышындан мал ѹебермий. Ёльдўрмий ону. Лафнен о солий тэк. Мал диннемий, ѹебермөэ олмай.

Туварчинин харысы тувар д'егендэ ишчирлений.

Тўкўрмек сининжес д'ель. Тэз. Тэз д'ель. Тўкўрўйсүн мына абраада: "Абу тўкўрмек сининжес д'ель", – дий.

Т'естане хабуундан чыхханда хабууну бед'енмеген.

Т'им хыдырый, о тапай.

Т'имин арабасна миндин, онун авасын чалажаҳсын. Штэ, т'имнен нестэттин, ооннен хошуулуп лафетийсин, эбет.

Т'ёр базара вармасын, т'ёрсүз базар олмасын (олмаз). Т'имсе балы сатай, т'имсе беле – аман сатай, т'итий. Ужуз. Сатай – алый т'итий. Бахмай бирне дэ.

Үчт'ийовун хапуун ўстүнө эт'и тохмах дуруй: чыхханда бири урай т'ийова, д'иргендэ бири урай. Чыхханда да, д'иргендэ дэ башына тохмах урулуй эт'ен.

Хазма чухуру – д'ендин түшерсин.

Хайнана собаа хапах осун. Соба – экмек пиширийсин. Экмеги собаа хойайсы пиширмээ. Хапағы да ёртлүй. О да хапах, штэ. Хайнана о олаҗах.

Хар йаффан – излер ёртүльген (Харлар йағдлар – ёртүльдлөр излер СГС).

Харга харғанын гөзүнү чхармаз, көпек көпегин тэрисни йыртмаз.

Харынын сачы узун, ахылы хыса.

Хатых йейен тутулмаған – бардах йалайан тутулған. Сен ашағансын, мен вардым, йаладым – тутулдум мен.

Хожа күрекнен т'етирсе, хары йинеэн бурунунан дағытый.

Хожасыз хары – йүгенисиз ат: анда стэй, онда варый. Бүйүгүй йох. Стэсе, беле этий, стэсе, беле д'езий.

Хойана – хач, тазыя – тут.

Хойунна йатан харына (хожана) йынанма: хары тильт'и (хожа жанавар).

Хоншунун тавуғу хаз (хороз СГС) гёрнүй, харысы да хыз гёрнүй.

Хороз (хадар) осун да хожан осун. Нас та оса, хожан осун. Сöлийлер даа: хороз да оса, хожам осун. Хожасыз чар йох, эбет, д'ечинмеэ. Хожа д'ерек, эбет. Йатмаа, халхмаа. Шорбажлик этмеэ.

Хуватлы йисан таш сыхса, суву чыхар.

Хурунен слах та йанай.

Хуту йуварланған, хапағын булған. Эвленген бири, хошағын булған.

Хыз бала мисафир: бүгүн эвдэ, йарын т'итэр.

Хызым, саа сёлейим, д'елиним, сен анна.

Хыз эве д'есе – сипирт'е халтрай, д'елин д'елли – атэш тэ йалын д'елий. Сипирт'е халтрай эт'ен: "Мaa да дэгмесейди, маа да дэгмесейди! – дэйин, сипирт'е хорхай эт'ен.– Мени дэ алыр да". О хадар хыз стий алмаа эр биший дэ. Д'елин дэ фена бек – хавгетэжек.

Хырарламайан мал күтөнмей.

Хырсызын котү хувуш. Хырсыз варса пиший хырсламаа, о хорхай. Аон чён да хувуш котү, хырслажахта.

Чапан атын башына (башындан СГС) урма. Не этий – этсин, тохтатма. Ишлей им, сатай ым – осун.

Чинд'енеэн ашы халса, гөзне йуху д'ирмий. Йуххлайамай: питирмээ д'ерек, йаны.

Чох адамын ишин севмейим, аз адамын ѹегени севмейим СГС.

Чох чобан арасна хой арам д'еберий.

Чоха чапан аздан да хутулуй. Хазанмаған, эбет, пиший дэ.

Чуфут эзүгүрлесе, эст'и тэфтэри хыдырый. Исан фариплий, энди чохтант'ини хыдырый. Оон ўчён ѿле дийлер.

Чыхты ѿке – т'итти баш, халды ѿке – аны баш? Урайсын, урдун бек, сора йанайсын – д'ечти баряам.

Шаха-шаха – хората.

Шеп тэ бир, шет'ер дэ бир.

Эв йапан балта чыхарда халый.

Эвленинжез – бинин султаны, эвленген сон – бир дэнесин султаны, айырылса – дүньяан масхарасы.

Эйи эт тэ эйи бул.

Элиге элик олса, хара ѿгүзе п(и)чах олмаз. Элик этийим – сен саймайсын, саймажасын. Саймасан – саймайсын. Насын да оса, пичах чекийсин даа.

Элик эт тэ ардына брах – о чыхар ѿгүне.

Элиннен вер, аяғыннан вар да ал. Ёдүнч ве-рийсин дэ – аламайсын. Ёдүнч вергэнсин шийини – йери аламайсын. Вермий саа. "Йарын ве-режем", – дий. Йене халый ѿле. Йарын варийсын сен стэмээ – йохтур. "Даа йарын веэрим", – дий, алдатый отрүй сени. Ёле дэ чыхай: элиннен ве-рийсин, аяхларыннен алыйсын.

Эль атына минен тээ түшер. Бахшасын атына минсен, тээ түшэйсин. Ёзүн о олмай, эбет.

Эль гөзүй йарых верс(иди), т'имсе: "Вай, гөзүм!" – дэмэзди. Меэм гөзүм ағырса, сен мaa гөзүн вермезсин.

Эльдэн д'елене тойум олмаз, о да вахтынэ бу-лунмаз, вергэндэ дэ аз верий. Не хадар стэс, о хадар верий о.

Эм сучлуу, эм гүчлүү. Эткен биший-биший, ѿзүн дэ догуртуй. Ёзүн дэ хутарый. Хабатламай ѿзүн.

Энди ардындан салхын су ич. Чомадым бирне верген оса биший, чаре вар дәмәэ буну. Не чў? О хайтармаз энди ону.

Эр бир көйе эвин-хонағын осун.

Эт'и гөзүн бирин алыр (алый). Атик! Не стий, ону алый, ёле ми?

Эт'и гөзүн бирнен йыннама.

Эт'и көпеге бир аш вермийлер. Эт'и исана бир иш вермежен. Мен ёле аннайым. Вермежен, йаны.

Эт'и эльне он пармах — анд'ин т'естин, о агрый. Абуна да т'ессен, о агрый, бу да агрый.

Эшек сувдан д'елинжес кötæk д'ерек саа. Эшек сувдан д'елинжес урмаа д'ерек, уражахлар. Чох вахыт д'ечер. Сучу бўйўк.

Тапмажа

Не хадар ондан алыйсын,
о хадар даа артай.

(Чухур), СГС

Алим

Эй, агелер, диннениз, бен сизе Алемин
(Алемин оғлу дутулду, дәдилер) фасылы сёлейим.
Башымыза харелер йазмыш — ону да нейлейим?

Он беш (Йўз бин) атлы хоралап алды —
д'ене (йене) дә хутулдум,
эд'ерими архама уруп (сыртъима уруп)
обайа дурдум.

Олайды беним ама-да-йылым
(Олайдым сенин итиндэн-имандан),
тутайдым сени,
арам ёльген тувар да д'ибик
сойайдым (сойардым) сени.

Забитлернен узлашамайып дәртлере баттым,
он беш (алтайда) яшна бир балай
жанымы саттым (шандым).

Бир аршын чамурун тўбўндән тозну чыхардым...

Забитлернен узлашамайып Зибирге т'иттим,
сени иттән-имандан-дининдән жойдум.

Алем оғлу дутулду, дәйен, анем ағлесин,
ғарип бабем бағырына дашлер бағлесин.

Коджаспиров С.П.,
Коджаспирова В.И., С.П.Тиртих

Алчах сахах, алчах хапу

Алчах сахах, алчах хапу.
Д'ирдим ичери, т'ес халдым чаҳ.

Ажыдайым, хапудайым, ёлжегим бен.
Ач хапуу, чуфут хызы, д'ирежегим бен.

Алдым, алдым, алдырамадым,
шу чуфут хызына бир ава чалдырамадым.

Эрт'ен халхтым, ишими бахтым,
йўргегим ағырды — шет'ер хаптым.

С.П.Тиртих, В.М.Хавана

Ашых Фарип айтыр да ағлер

[Бир йанымыз Хара дәнис]

Ашых Фарип айтыр да ағлер —
айрылдым йардан,
ажель түшмүш мевлам, мевламдан,
усандым жандан.

Бомбаренин, Хобанын суларындан
сусайып ичтим.

Ане, беним ўолларым ѡртўльдў —
йар бойнума сарылды.

Т'итме, йарем, т'итме, бир данем,—
йоллар думандыр.
Сен дә бендән айрылсан, ах йарем,—
ахыр земандыр.

Хайаларын (Харлы дағын, Шу хайанын)
башындан, башындан
хушлар овлушур (увлушур).

Достларым ағлешир, душман гўлӯшўр.

Дэрентир Турнанын сулары (суйляры) —
атлар д'ечамаз.
Узахтыр йаремин йуртлары (йурдлары) —
селам т'итамаз (д'итамаз).

С.П.Коджаспиров, В.И.Коджаспирова,
С.П.Тиртих

Бен бўгўн ўч гўзель гўрдўм

Бен бўгўн ўч гўзель гўрдўм —
ахлымы шашырдым.

Бирисинин бойу узун — бензер сельви далына,
бирисинин сачы узун — сарап белиме,
бирисинин татлы дили — алрым йенди.

Не сен мени унут, назлым, не бен дә сени.

К.А.Колесников

Бен Йалтадан таш йўкледим

Бен Йалтадан таш йўкледим –
йемим (д'емим) толмады.
Бен Диғлиздэ бир йар сардым
(Он беш йашна бир хыз севдим) –
йашы долмады.

Д'ель, д'ель, д'ель, аман,
алыр эдим сени.
Митяны олса, бен йашлыхта
саардым сени.

*В.И.Коджаспирова,
С.П.Коджаспиров, О.И.Ростин*

Ануш-Ануш, дэдилер,
эль версе, хонуш, дэдлер,
эль версе, чых четэ дэ
т'есене даныш, дэдлер.

Тавух та д'есе, хаз олур,
анасы д'ийинсе, хыз олур.
Бу раҳы бизе аз олур да,
аз олса да, уз олур.

Давлу, зурна, саз олур.
Байыр д'есе, яз олур.
Бу дўнйанын ферағы да –
о да бизе аз олур.

Д.И.Балабанов, Е.К.Балабанова

Бир Урчан дағдан бир ал д'ельди башыма

Бир Урчан дағдан бир ал д'ельди башыма,
эй, йанем, йанем.
Хан долухту т'ипригимнен хашыма.

Даш кёпүрдэн д'ечердилер балайы,
эй, йанем, йанем.
Анем-бабем чексиннер, ой, бу белайы.

Ане, беним он сет'из йашыма,
эй, йанем, йанем,
не бир мүшкүль дэрд олду, ой, башыма, эй!

Вар, сёлениз йаш йареме, д'ельсин,
эй, йанем, йанем,
д'ельсин дэ бир чаре булсун бу дэрдэ.

Он дохузун йылында нелер д'ельди башына –
анелер ағлешти, гёз йашларын сильмеди.

Д.И.Балабанов

Бу йыл хышиң бораны

Бу йыл хышиң бораны
хонушманың земаны
гёзме сарай гөрүндү
шу йаремин араны.

Ағам д'елир соахтантан,
пичен д'елир хорадан.
Айб этмениз, ай, достлар,
тээзегим халды боранда.

Вер бана бир күмүш, дэдилер,
мен түт'ана варайым,
мен түт'ана варайым,
достларнен хонушайым.

Вардым, баҳтым одасына

Вардым, баҳтым одасына – неси вар, неси?
Эт'и ильмон, бир портакал, сеси вар, сеси.

Эльлерине ойнар да гўлер бадэ шишеси.
Дёнер, айляныр, ай, йаврум, ичер шерабы.

Мезлушкиндан мезулуш та хурмуш –
хозу т'ебабы.

Не анем вар, не бабем вар, не жижга-хардаш.

Ольчем алдым шу урбайы йарем бойунжаз.
Д'ель, эт'имиз сарлайых биз дэ тойунжаз.

В.М.Хавана, Х.Г.Хавана

Долу

Ичтим дэ толуйу ашырдым,
рахыйы да чохча хачырдым.
Иченнер афетлер осун!
Бал-шет'ер осун худалар!

Бу да т'имин долусу?
Ашлы да бегин долусу,
т'ийов да бегин эйлиги,
ид'ит ағасының шенниги.

С.П.Тиртих

Дирим бириң жут йылы

Бин дохуз йўз он дёрт сенедэ, аман-аман,
дёгўш башланды.
Аналар-бабалар ағлашты.
Кёйлер чине исан халмады.

Хожа, исаннар, ифра(т) тайфалар
ачлыхтан ѿльдўлер,
йўректэн шиштилер.

Д’ечти земаннар, д’ельди вахытлер, аман-аман,
падшағымызы аттылар.
Неже тахмахлары тахтылар?

Д’ирим бириң жүт йылы д’ельди,
күчүжүк баллар ачлыхтан шиштилер,
аллағын хулағын, элиндэн т’иттилер.

Собалар бош халдылар, йамалыдыр шалварлар,
мелкий халошлар, дайансын чарыхлар.

Пиширип ашар эдик чарыхлары,
йўректэн шишер эдик,
отлар ашар эдик пиширип.

Вағоннар долусу хыш (хыр) эрасында,
вокзаллар долусу –
ачлыхтан шишип халырдлар (халыйлар).

Аналар-бабалар балларыны брахырдлар,
брахып т’итэрдлер.

Вағоннар долусу –
бузлайып шишип (үшүп) халырдлар.

Не стванымыз олурду, не ваптизмамыз олурду
д’ирим бир сенедэ ачлығындан.

Аға-хардаш бир бирини гөрмейип
ачлыхтан ѿльдлер шишип.

B.I.Коджаспирова

Женнеттэн чыхмыш мелек йаврусу

Женнеттэн чыхмыш мелек йаврусу, йаврусу.
Недир бу гүзельлик сенде,
севдигим, сардығым!

Сен д’идерсин, аслы да сайамам, сайамам,
сенжылайын гүзель вардыр,
дийамам, дийамам.

Гүндэ йўз бин т’ерес гөрсем,
тойамам, тойамам.

Гүндэ йўз гөрсетип асертлик
буламам, буламам.

Гүзель йўз гөрсетип назар
хыламам, хыламам, эй.

Йанағың назик хырмызы гўльдэн,
эй, йар, гўльдэн.

Ёльмүшүм бен дэ сенин дэрдиндэн,
севдандан, эй.

C.P.Tиртих

Жирен тай

Жирен дэ тайы да йолладым да
ол (ал) шийере чапмайа,
йендим халдым хане耶 дэ
татлы шарап (шараф) ичмейе.

Олан, сана бир гүмүш –
вар, жирени бах-сана,
вар, жирени бах-сана,
чапушуну гёр-сене.

Атлардан селам (абер) д’ельди –
жирен халған (халмыш) ардына.
Олмайажаҳ жирен тай да
халмайажаҳ ардына!

Жирен тайын дизд’ини
пек тартылмыш, чекильмиш,
жирен тайын ағызы
бир харыштыр ачылмыш.

Олан, алай йахындыр –
бошла-сана жирени,
бошла-сана жирени –
мырзатларыны ташласын.

Мен жирени ошладым,
ошладым да бошладым.
Чифтэ даул хахылды –
мурзатларны ташладым.

(А бошладым, бошладым,
мен жирени бошладым,
мен жирени бошладым –
мурзатларын ташлады).

Жирен тайын дизд’ини
хара көпүк бағланмыш (бағланый).
Эльме хамчим алмадым да –
тәкмежигми хахмадым.

Ол (Ал) шийерин жўврўгў
халмай д’елий ардындан,
халмай д’елий ардындан
хамчисинин зорундан.

D.I.Балабанов, €.K.Балабанова,
C.P.Tиртих

Ичтим, олдум шарош

Ичтим, олдум шарош –
шинди бана не ош?
Д'ирейим йар хойнұна –
бир әлим халды бош.

Портакалы уйдурдум,
ичне д'ўльлер долдурдум.
Шу йашлықта бир йар сардым –
анесине дуйдурдум.

Элимдэт'и шише.
Бен дэ шаштым бу ише.
Шу әрмени хызлары да
әпси бир топ мелевше.

В.М.Хавана, Х.Г.Хавана

Йасламызда ўч ат бағлы

Йасламызда ўч ат бағлы,
бесленир (минилир), жаңым, бесленир -
бири дэ т'ери, бири дэ тору,
бири чал, жаңым, бири чал.

Т'ери, тору сизин дэ осун –
чал беним, жаңым, чал беним.
Миндиги чал атым дағлер ашырыр,
ах, йемез малым, йем йемез.

Софрамызда ўч йемек вар,
йейилір, жаңым, йейилір –
бири дэ эва (ива), бири дэ пива,
бири чай, жаңым, бири чай.

Эва дэ пива сизин осун –
чай беним, жаңым, чай беним.
Миндиги чал атым дағлер ашырыр,
ах, йемез малым, йем йемез.

Одамызда ўч гүзель вар,
севилир, жаңым, севилир –
бири дэ д'елин, бири дэ т'ийов,
бири хыз, жаңым, бири хыз.

Д'елин дэ т'ийов сизин дэ осун,
хыз беним, жаңым, хыз беним,
Миндиги чал атым дағлер ашырыр,
ах, йемез малым, йем йемез.

*В.М.Хавана, Х.Г.Хавана;
Малогнатівка, В.К.Майхапар*

Лахшуванда йўрўдўм, айанмадым

Лахшуванда йўрўдўм, йўрўдўм, айанмадым,
алты йылы службама, ане, бен дайанмадым.

Сет'из шише тымарым т'етириниз, ичейим.
Бен бунда адам олмайым – йибериниз, т'итэйим.

Йаздым мектуп, йолладым майыс айын онуна,
анем эльнен алсын, дэп, гўзайашыны
(ханни йашын) тёксўн, дэп.

I.G.Попов

Нахшуван шеэрине вардым

Нахшуван шеэрине вардым,
падишаға диван дурдум.
Не мўшкўль дәртлере дўштўм!

Фырыннарда йоҳ му кўрек?
Не жандан ағырдын, йўрек?

Торатымы борлайманыз.
Йаш йареми хорлайманыз.

Торатымын туйагы бурух.
Йаш йаремин йўргеги хырых.

В.И.Коджаспирова, С.П.Коджаспиров

Нени

Даға вардым, ненем,
дағлар бўйўр, ненем,
дағ ичине хушлар бўйўр, ненем.

Чўле вардым, ненем,
чўльлер бўйўр, ненем,
чўль ичине чичеклер бўйўр, ненем.

Эве д'ельдим, ненем,
эвлер бўйўр, ненем,
эв ичине балалар бўйўр, ненем.

Айда, айда, айдасы,
не вахты дэгер файдасы?
Не заман ата минежек,
о вахты дэгер файдасы.

Айда, нени, нениси,
ненилернен бўйўсўн,
ненилернен о бўйўсун,
татий этип йўрўсўн.

Айда, айда, айдалар, ай, нени.
Даңғыр-доңғыр тавалар, ай, нени.
Жаңғыр-жонғыр эрезе, ай, нени.
Йесер олсун тәзелер, ай, нени!
Ала – алва парчасы, ай, нени,
тәзе – тәзек парчасы, ай, нени!

Муратов 1963: 190 – 191 (від А.І.Котесової).
Текст виправлено відповідно до діалектних
норм говору Старогнатівки, де цей текст 1951
року було записано С.Н.Муратовим та його
однокурсниками.

Олеңъка

Шатыр-шутур фырғон д'елир
Хомалайын хапусуна.
Чапар чыхар Олеңъка да
Николайын харшына.

Ой, Хомалайын тұла эви –
не хараных бөльмеси!
Олеңъканен Николайын (Николанын)
онда уйар сёрпети.

Ой, тос-томалах бойун вар,
не инжечик белин вар!
Аттын т'иттин Марданпола –
сен санеттин, сойун вар.

Ой (Ай), жағыл-жағыл
(жығыл-жығыл) сулар ахар
Хомалайын бентине (бентиндән).
Үйма, сахын, Олеңъка,
Николайын фентине!

Хапардына (Хапардындан)
жойлян тәспе
булунду му, Олеңъка?
Николайа севдан олдуғыну
дүйдурдун (дүйурдун) му, Олеңъка?

Хамушлух та саз олур.
Алтай д'ечсе – йаз олур.
Олеңъканын масрағына да
беш іўз алтын аз олур.

С.П.Тиртих, В.І.Хавана, Х.Г.Хавана

Сийиртип йалыйа чыхтым

Сийиртип йалыйа чыхтым,
йалыдан хайыға миндим.

Хайығына хара толхун да
хайығыңчарпсам, не дэрсин?

Йар, сен олажах ол хара толхун да,
хайығым чарпажах олсен,
бен олурум бир ал балых та,
дәрйайа далсам, не дэрсин?

Йар, сен олажах ол
бир ал (ах) балых та,
дәрйайа далажах олсен,
бен олурум гүмүш хармах (кармах) та
дилиндән тутсам, не дэрсин?

Йар, сен олажах ол гүмүш хармах та,
дилиндән тутажах олсен,
бен олурум ханетли хуш та,
дәрйайы д'ечсем, не дэрсин?

Йар, сен олажах ол ханетли хуш та,
дәрйайы д'ечежек олсен,
бен олурум ийи авжұ да,
ханетин хырсам, не дэрсин?

Йар, сен олажах ол ийи авжұ да,
ханетим хыражах олсен,
бен олурум бир ал д'елин дә,
дувағым йайсам, не дэрсин?

Йар, сен олажах ол бир ал д'елин дә,
дувағын йайажах олсен,
бен олурум жамбаз ид'ит тә,
харшыңа дурсам, не дэрсин?

Йар, сен олажах ол жамбаз ид'ит тә,
харшыма дуражах олсен,
бен олурум забун-аста да,
төшеге түшсем, не дэрсин?

Йар, сен олажах ол забун-аста да,
төшеге түшежек олсен,
бен олурум Лохман эт'им,
тымарын булсам, не дэрсин?

Йар, сен олажах ол Лохман эт'им дә,
тымарым булажах олсен,
бен олурум халхмаз ёлү,
табута д'ирсем, не дэрсин?

Йар, сен олажах ол халхмаз ёлү дә,
табута д'ирежек олсен,
бен олурум бийаз т'ефин,
сарлырым (сарапым), айрылмам сендән.

Д.І.Балабанов, Є.К.Балабанова,
Г.П.Качалов

Сычан

Сычаннарын йириси
апхадардыр бириси.
Сыдырдым алдым тэрисини –
чыхты тап та Хырым йырысы.

Ах, сычан, вах, сычан,
йанмыш элиндэн сычан,
күймүш элиндэн сычан.

С.П.Тиртих

Тар сохах башындан туман тоз олур

Тар сохах башындан туман тоз олур.
Гүзельлерин хойнуна саба тээз олур.
Чиркиннерин хойнуна жан тэл(ла)аф олур.

Йанаштырдым атымы минек дашына –
эльлерим иетишамай эд'ер хашына.

Миндим йўксек канторайа биннер саймайа,
ачтый пенжересини, ачмышым да
хуршум атмайа.

Ий, агелер-хардэшлер, земаннер д'ельди.
Йаначығым гўлълер д'ибик – солдурма бени.

*С.П.Тиртих, В.И.Коджаспирова,
С.П.Коджаспиров*

Т'итэр эдик йан-йана

Т'итэр эдик йан-йана,
түфеклер азир ола,
дорт хардэшлер эрасындан,
дал-фидан бойумуз,
Колянен Димитрий.

Дорт хардэшлер дутулду (тутулду),
Мина арадан учту,
түфеклер атылды –
дал-фидан бойумуз,
Минадыр йыхылды.

Үчүмүзү алдылар,
мейдана чыхардылар.
Чох ағлейип йалвардых,
дал-фидан бойумуз,
сөзүмүз д'ечмеди.

Д.И.Балабанов

Т'итэр эдим ѿз ишиме

Т'итэр эдим ѿз ишиме –
душман дўштў, ой, пешиме.

Эт'и т'ерездэн аттылар,
ўчунжүсне, ой, урдулар.

Ханны Димитрий д'ельди йанма,
прыкладынен урдулар башыма.

Дёрдбанын межасында
он гүн лешим йатты.

Учан хушлар д'елип хондулар,
ханымы ичиp, ой, тойдулар.

Йап-йабанжы гўрдўлер,
веран да чольне, ой, гўмдўлер.

Веран чольне гўмдўлер,
йареме, хардэшиме сольдилер.

Йарем, хардэшим д'ельдилер,
бени чыхармайа, ой, истэдлер.

Сыра д'ельди Василна йареме –
этэгинен топрах, ой, ташыды.

Аchan гўрдўлер аяахларымы –
байлип-байлип т'иттилер.

Т'емигими дэ йығдылар,
сыралеп табута хойдулар.

Сыралеп табута хойдулар,
йол раван олуп т'иттилер.

Йенди йурдума котурдўлер.
Сой-ахребим д'ельдилер.

Папазынен котурдилер,
йенди топрагыма гомдўлер.

Д.И.Балабанов

Харанфилин чичеги

Харанфилин чичеги
дағ башына чичек ачмыш.

Ай д'ибик айляныр,
гүнеш д'ибик фареленир хашлери.

Узун бойлу, дал фидандыр йенди.
Ол халеминен чекильмиштир хашлери.

Зенд'ин д'иіпер чуваларын
(урбаларын) эйисни.
Ох, бен дә бильдим, беним йарем анд'иси.

Инжи ми дир, зедәф ми дир дишлиерин?
Ох, беним йарем, дал фидандыр анд'иси.

Ох, беним йарем Марынаполяда хонахтыр.

В.И.Коджаспирова, О.И.Ростин

Саардым севдандан, дәрдиндән

Саардым севдандан, дәрдиндән.
Ах, аман, йар, аман, йар севдасы бек йаман.

Хадәrimi, хыйбетими билен адама
Лохман эт'им т'ар этмез.
Ах, аман, йар, аман, алым да бек йаман.

Астанын алындан, эвалындан ич бильмез сағлер.
Төшек тә мелхун-мелхундор, йастых та хан ағлер.

Дәрт мени алды да урду,
учан хушлар этлерими такилеп алдылар.

О.И.Ростин, В.И.Коджаспирова

Чал атым

Чал атымын түяғы
гүмүштүр налы.
Шу харшыма дураннар да
дүньянын малы.

Чал атымын эд'ери
гүмүш дүгмели.
Шу харшыма отуран да
урум дүльбери.

Чал атымын یалына
инжи ёрмели.
Хулахына алтын күпе –
т'иммин д'елини?

Өлүм т'итэн дүньясы –
ölлөжегим мен.
Зар башымын йазысы да
гөрежегим мен.

Д.И.Балабанов, Е.К.Балабанова

Чал хороң

Бастырдым тавуғу кулук –
чыхты йымыртасы чылых.
Ахыз, тавуғу напайых?
Көтүрүп чуфута сатайых.

Ахыз, сатма – йазыхтыр,
öгүмүзе барыам д'елий,
йымыртасы д'ерек олур.

Ахыз, күмесе вардың мы?
Кулук орада гөрдүң мү?
Кулугу гөрмейип халдым –
чишчелерни хороң йығып алды.

Киккирикук, кытқыдах,
бенни бийаз чал хороң тайып олду.

Хорозуму ашырдылар,
далдан дала шашырдылар.
Оон тутмасы белалыйды,
принч пияв топрағыйды.

Аяғына бағы варды.
Он беш оха йағы варды.

Алушкайы пиширдилер,
хоншулары шиширдилер.

В.И.Коджаспирова

Эльпида, дар-дәли гөnlүм

Эльпида, дар-дәли гөnlүм, Эльпида, Эльпида, оф.
Баш йастыхта, эла гөзлөр йухуда, йухуда, оф.

Д'ельсин дә анем, гөрсүн дә бени бу алда, бу алда.
Түштүм ғурбет элинин веран чөлүне, чөлүне.

Фурбет эльдэ т'имнер дә йайхар өлүми, өлүми?
Йағмур йағса, сельлер дә йайхар өлүмү, өлүмү.

Ай, хырал хыз, не бахайсын эрадан, эрадан?
Олъдүр бени – хутурайым беладан, беладан.

Түштү туман – буламадым йолуму, йолуму.
Ачыл, дағлер, – бен синеме варайым, варайым.

Синемин бағында хонах олайым, олайым,
синемин бен дә зевхуну сүрэйим, сүрэйим.

Пари дүңиа не дар олду башымы, башымы?
Т'итме, дәйен, йар сарылды бойнума, бойнума.

О.И.Ростин (гр. ім'я Елпіда 'надія').

Чын

Ава булут бир минут.
Йарем, сен бени унут.
Унутсан да, йазыхтыр.
сағынсан да, узахтыр.

Гүн доғар ўле-ўле.
Йар д'елир гүле-гүле –

бийазлысы элине,
жан тэри силем-силем.

Айлян-айлян, дэгирмен,
жель дурдухчез, а жаным.
Тимселере гёзүм йох
сен дурдухчез, а жаным.

Алма дирек йанаша.
Бен хахайым — сен аша.
Ашамасан — таш аша.
Хой төшеги йанаша.

Д.І.Балабанов, Є.І.Балабанова

Алмайы пычахладым,
чевресни сахахладым.
Хараныхта йар санып
яастығы хужахладым.

Дүн доған жожуҳлер
бүгүн йарын чүн ағлай.

О.І.Ростин

Алтын йүзүк хаармаз,
дәртим артай, эксильмез.

”Анем“ дэсем, анем йох,
бен ёксүзүм — бабем йох,
ольсем, табута д'ирсем,
агламайа д'имсем йох.

Д.І.Балабанов, Є.І.Балабанова

Арпа сачтым — баш халды.
Хамуш чалдым — саз халды.
Жыламан, хызлар, жыламан —
сарылмайа аз хылды.

Аттым миндим пичене —
пичен аттай, ах, жаным.
Йешиль хушах белине
ильван сатай, ах, жаным.

Аттым түштүм бахчыйа
бир гүль ўчүн, ах, жаным.
Беним бунда д'ельдигим
бир хыз ўчүн, ах, жаным.

С.П.Тиртих

Ахтыр хызын билеги —
йанар йашын йүргеги.
Йанарсын, йахылырысын,
ардымдан тахылырысын.

Ахшамнар олмайайды,
чичеклер солмайайды!

Не оса, олайды —
айрылыых олмайайды!

Ахыз, сачын ёрмезлер,
сени бана вермезлер.
Д'ель, алайым, хачайым —
хараныхтыр — гёрмезлер.

Ахыз, сачын сет'из хат —
т'ес бирини, мана (бана) кат.
Анан-бабан хайль олса,
д'ель бөгеже, биздэ яат.

Бахчыларда бал олмаз.
Сийа йүзүмдэн ах олмаз.
Хыз алажаҳ ид'итин
йүргингендэ йағ олмаз.

Биз эт'имиз аяахташ,
эм аяахташ, эм хардаш.
Биз эт'имиз айрылсаҳ,
ахар гёзүмүздэн йаш.

Д.І.Балабанов, Є.І.Балабанова

Биз эт'имиз хайтханда
иешиль ота отурдух.
Башым белада эди —
шүкүр, биз дэ хутулдух.

Вишнёвойдан шляпасы,
ленталары саврулуй.
Ачан ахылма түшней —
жигерлерим хаврулуй.

С.П.Тиртих

Дәртлийим-дәрелийим.
Сорнуз, бен нерелийим.
Авжулар бени урдулар —
йүректэн йаралыйим.

Йаваш-йаваш бас та т'ит,
тахталар ойнямасын.
Гүндүз д'ельме, йеже д'ель —
душманнарым дуймасын.

Йанайым, дэсем, йаных чох —
соңдүрен йох, а жаным.
Гёнүлүмү да кётэрип
гүльдүрен йох, а жаным.

Йаштырым, гүлежегим —
бен бийыл олжегим.
Ольдүгүме йанмайым —
мыратсыз т'итэжегим.

Йол йағасна боғдайлар
пахла д'ибик, а жаным.

Бен бир дане йар сардым —
хохла д'ибик, а жаным.

Йол йағасна йувачых,
ичи долу сығырчых.
Бен бир дане йар сардым —
перчемнери хывырчых.

Көк гөгержин олайым,
хазармына хонайым.
Кötэр, йарем, башыны —
пух подушка хойайым.

Өлүм т'итэн дүнясы —
ölежегим мен.
Зор башымын йазысы —
гөрежегим мен.

Пармағыма йүзүтүм —
вай, наз гүзель хан ташы!
Ағасына дöгүлүм —
вай, наз гүзель хардашы!

Д.И.Балабанов, Є.І.Балабанова

Северим севеннери,
ардымдан чапаннары.
Ич первама да дöгүль
ардымдан гүлленнери.

С.П.Тиртих

Таван бойу йўк жыйдым —
насын ёртү ёртэйим?
Меним йарем мында йох—
насын йўрек этэйим?

Д.И.Балабанов, Є.І.Балабанова

Тарама бойу тары зан,
ичи бостан, ах, жаным.
Ич олур му айрылыых
север досттан, ах, жаным?

Т'естане чичекледи —
чичеки бүрчүкледи.
Танырым (дуйайым), йарем,
танырым —
айрылыых д'ерчекледи.

Т'естанейи бутадым,
бутағыны сахладым.
Анесини сормайып
оғлуну хужахладым.

С.П.Тиртих

Хазан хайнар йан-йане,
ачылыр дане-дане.

Бу гүзельлер эрасында
йох му бана бир йаре?

Д.І.Балабанов, Є.І.Балабанова

Хайа түбүне (Шейер йолуна) чохрах.
Сен гүль олсан, бен йапрах.
Д'ель, эт'имиз сарлайых —
душман гөзүне топрах.

В.М.Хавана

Хайа хайайа баҳар,
хайадан сельлер ахар.
Сырма мыйых дурдухчаз
саҳаллыя т'им баҳар!

Хайадан эндим анжа —
элиме йешиль канжа.
Не хыз олдум, не д'елин —
атәшиңе йандым анжа.

С.П.Тиртих

Хара-хара хазаннар.
Хара йазы йазаннар.
Жәннет йүзү булмасын
арамызы бозаннар!

Харе хаш олажасын —
серарып солажасын.
Бен анеңе даныштым (дануштум) —
сен мени алажасын.

Д.І.Балабанов, Є.І.Балабанова

Хара хаш олмайайдын —
бен сени сармайайдым,
гөрүп тә йанмайайдым.

Харе хашлу бек чохтур —
сениң т'ибик ич йохтур.
Ардымдан чапан чохтур.

Хара хашын дүбүндэ
көмүр көзүн, а жаным.
Сен чағырдын, мен д'ельдим —
недир сөзүн, а жаным?

С.П.Тиртих

Харшыда хавун йерлер.
Бен дә варсам, не дэрлер?
Биз дә варсах, отурсах —
”Гүзели сардых“,— дэрлер.

Д.І.Балабанов, Є.І.Балабанова

Чаптым д'ирдим бир эве,
хамчим астым бир чиве.

Хамчим ужу халайли.
Хоншу хызы холайли.

B.M.Хавана

Шийер йолу айлянчых –
айлянамам, а жаным.
Йар севдасы бек йаман –
дайланамам, а жаным.

Шийерин диреклери –
йайрасын будахлары.
Йарем онда, бен мында –
чыннасын хулахлары.

Д.Л.Балабанов, Е.Л.Балабанова

Эй, хара йаш, хара йаш,
вар, башыны тара, йаш.
Бендэн сана файда йох –
вар, хысметин ара, йаш.

B.M.Хавана

Арзы:

Гамбер:

Арзы:

Гамбер:

Арзы:

Гамбер:

Арзы:

Гамбер:

Гамбер:

II

Харшыдан д'елир ўч атлы,
ўчүсү дэ торатлы.
Бен Фамберим танырым –
ортадат'и т'ератлы.

Хашын, т'ирпигин чатмышсын,
харелере батмышсын.
Öгүндэт'и т'ебаба
ағулары хатмышсын.

Хашым, т'ипригим чатмышым,
харелере батмышым.
Öгүндэт'и т'ебабы,
шет'ер дэ сепселер, йеме.

Жийезлерин пүкленди,
дэвелерин йүкленди.
Арзы алажац бен дöгүльдüm –
йүз йашна харта верильди.

Беге ваарсын дилеге,
Арзын бензер мелеге.
О бек сенин дайындыр,
эль сөзүне хайылдыр.

Беге д'ельдим дилеге,
Арзым бензеди мелеге.
О бек беним дайымдир,
эль сөзүне хайылдыр.

Беге д'ельдин дилеге,
Арзын бензеди мелеге.
Бу бек сенин дайындыр,
Арзы да сенин пайындыр.

Беге вардым дилеге,
Арзым бензер мелеге.
О бек беним дайымдыр,
эль сөзүме хайылдыр.

III

Ат эриштире, эриштире,
хан бағырым тэштире.
Чек дүльдүлүн башыны –
öкчелерим тэштире.

«Арзынан Гамбер» масалындан түркүлөр

Г.П.Качалов

I

Арзы:

Сен пунара вардын мы?
Элин-йүзүн йувдун мү?
Пунар ташын ўстүнө
билизигим булдун мү?

Гамбер:

Бен пунара вармадым,
элим-йүзүм йувмадым.
Ант верильсин – ичерим:
билизигин булмадым,—

Гамбер хырслады оон блезигин дэ инт'ар этий.

Арзы:

Ант ўстүнө ант олсун,
бент ўстүнө бент олсун.
Антын ичме, öксүз Гамбер,
билизигим сенде олсун.

Мершебем суйга далдырдым,
далды, дэйен, халдырдым.
Билизигим таш ўстүнө,
Гамбер алсын, халдырдым.

Арзы:

Ат эриштиремем, эриштиремем,
хан бағырын тәштиремем.
Чекерим дўлтъулён башыны –
ўқчелерин тәштиремем.

В.И.Коджаспирова, С.П.Коджаспиров

Арзы:

Сен фунара вардын мы,
элин-йүзүн йувдун мы?
Фунар дашины ўстүндэн дэ
билезигим чалдырдым.

Гамбер:

Бен фунара вармадым,
элим-йүзүм йувмадым.
Фунар дашины ўстүндэн дэ
билезигин чалмадым.

Өле дәме – дүйарлар,
апис дәйен эт'имизи
бир зиндана хойарлар.

Арзы:

Өле дәсем – дүйсуннар,
апис дәйен эт'имизи
бир зиндана хойсуннар.

Арзынан Гамбер

Й.О.Білязи

БИР ЗАМАНДА вар эт'ен, бир заманда иох эт'ен, бир заманда вар эт'ен бир ожахчи, бир дә хары, балалары олмай.

Д'елий вахыт. Алый торвасын... чалманны, т'итий бала хыдырмаа. Аз ым т'итий, чох ум т'итий, вара-вара варый бир чохрага. Тохталый, отрўй йемек йемеэ. Бир даа д'елий бир ахсаҳаллы харт. Отрўйлар, лафетийлер. Дий:

- Анда т'итийсин?
- Т'итийим бала хыдырмаа.
- Ан, сен хыдырма. Мен верейим абу алмайы. Вар эве, тәмизлениз, йениз – олур сизин баланыз.
- Харт хайтый. Д'елий эве. Сöлий пуканаа. Пукана дий:
- А! О харттан олажах ший дöгүль! Ондан бала олмаз, алмадан.
- Олур му, олмаз мы, – дий харт.

Д'елий вахыт. Альд'и пукана энди бензей – баласы олажах.

Бу шорбажи дэ йығышлый, алый ырғатларын, чыхай т'итий алмаа ону-буну. Вара-вара варий. Бүйүк сув ахай. Бир даа д'елий бир сандых. Тутайлар сандығы, чыхарийлар четэ. Шорбажи дий:

– Сандых чине мал оса – сизин, жан оса – меним.

Ачайляр сандығын, бахайлар – онда бир хыз бала. Алыйлар о хыз балайы, хайтыйлар эве.

Д'елийлер эве, чағрыйлар бир пуканайы:

– Не хойаах адларыны?

Айды, олаан адын хойайлар Гамбер, хызын да Арзы.

Балалар ёсий, балабан олуйлар. Гүндэ ёсежеклери saatта, йылда ёсежеклери гүндэ. Башлайлар сколяя вармаа.

Гүннердэн бир гүн сколядан хайтийлар. Хайтханда чыхай бу пукана ёглерине сувнан. Эт'и эльне эт'и бардах, бири дэ башын тәспесне. Гамбер дэ сүнгүнен урай тәший бардағын бирни. Сув ахай т'итий, бардах халый.

– Ах, көпек оғлу! Тәштин бардағымы! – дий, харғай пукана.

– Харғама, пукана, мен саа беш күмүш веэrim, – дий Гамбер.

Пукана да чағрый хызы:

– Йа т'им о сенин йанына? – дий.

– Гамбер ағам, – дий хыз.

– О сеэн аған дöгүль, о ожакчин оғлу. Сени дэ дәнисздэн туттлар.

Олар хайтийлар эве, айры-айры. Д'елийлер эве. О алый т'аатлары, гёчий бахша болёгө, бу халый бу болүктэ. Ана-баба дүйайлар оларын бозух сусханнарын. Чагрыйлар йене альд'и пуканайы, дийлер:

– Беле-беле ший. Мында биший вар. Булара бильдирдлер. Олар севдалылар.

Пукана дий:

– Буну лазым ырғат вермө бир йере бир йере. Хызы да лазым хожаа вермө бахша йере.

Верийлер ырғат Гамбери. Арзыы да шаннайлар хожаа вермө. Д'елий вахыт, д'ележеклер алмаа Арзы.Ao Гамбер дэ шиткен энди бу эсабы, харғай ёзү ёзүн дэ сөз верий: "Арзыын сағ дизине башым хоймайынжез аллах жанымы алмасын! Жиіз сандығыны да эльерим дәгдирмейинжез сандых йериндэн гöчмесин!" Халый беле.

Д'елий вахыт. О билий дүгүн не вахыт олажағын. Шорбажиye дий:

— Йолла мени эве, варайым, анамы-бабамы до-лашыйым, сора айлянып д'елиrim.

О да дий:

— Т'ит. Мин бир аты да т'ит, вар, долаш. Бир гүндэн зийадэ отурма.

Фамбер т'итий. Д'елий. Мында энди д'егеннер д'елин алмаа. Сандығын гöчүрамайлар йериндэн. Бу да д'ельгендэ чобаннан урбаларын дэгиший, бир хойун сойдуруй, бохлу хурсафы д'ийий башна — танмайлар буну. Д'елий:

— Ан,— дий,— ашлы калатасы, чаре ми Арзын дэвээн башындан тутмаа?... (Арзы т'итэн дэвээн. Д'елин т'итэн)... Алып хойарым сандығы арабаа.

— Айды, хой.

Бу алый сандых, хойай арабаа. Т'итийлер. Йолда т'иткендэ Арзы да эп хозгай дэвэйи. Дэвэ башлай бунун табаннарна басмаа. Фамбер дэ башлай сölемеэ:

— Арзысын, хозгама дўльдöлү, тэштирме та-баным.

О саатта сесиндэн таный да ваз д'ечий айда-майы. Т'итийлер, энди Фамбер башлай сölемеэ:

Хазан хайнар — ташмаз ым?
Йол бырадан шашмаз ым?
Эд'иль, Арзым, опейим —
айырлан хавушмаз ым?

Йенд'eler, йенд'eler,
йенд'eler шарош осун!
Арзы да Фамбер хавушсун!

О арада Арзы йенд'eleri т'ефлетий, ачай бети-ни, узаный дэвээн тэпесиндэн дэ опүшийлер. Олар опүшкендэ гörүй онда бир дэнеси:

— Аны а! Бохлу баш чобан д'елин оптöү!

И, дэвэйи алыйлар бунун элиндэн, бу хайтый д'ери. Булар т'итийлер. Варийлар стван алмаа. Хыз дий:

— Мен стван алмажам хырх кёун — меэм ағам öльдöү. Ағаан йасын тутажам.

Т'ийову хайль этий. Хырх күнөжез стван ол-май.

Арзы хызларнен отрой. Хызлар эгленийлер, гүлий, не этий — бу ону бильмий дэ биший дэ. Раст'елийлер бир торгай. Башлай торгайын ар-дындан хувмаа — чапа-чала, штэ, хачай булардан. Чапа-чапа д'елий о сув ахара. Бүйүк сув ахар. Арзы да, Фамбер дэ раст'елий. Д'ечамайлар, бир бирне д'елямайлар. О о йандан, бу бийандан. Арзы бийандан атай özün суга, Фамбер дэ о йандан. Сув ичне энди боғулажахлар — абеле гыдырланып-гы-дырланып т'итийлер дэ Фамбер дий:

Эра сув, Эра сув,
вер бир йол — д'ечейим.

Тохталый сув. Булар д'ечийлер ёзенин öбүр бетне. Отруйлар, раатланыйлар. О оон дизне ба-шын хойай. Дизине башын хойганда öлүй халый. Öлүп халый. Бу бахай оон башна. Д'елий вахыт, хыз стий ону уйатмаа — о халхмай. Бахай — öль-ген. Алый оон жöбүндэн пичагы да тэрс тэ хойай кöкүсне, ятый пичах сне — хыз дэ öлүй.

Бир чобан да хой жайып отрёй эт'ен орада. Гöрүй буларын öлүсүн. Хазай мезар, гöмий олары. Д'елий эртэси, варып бахай — мезар башна бир пукана аглай.

— Не ағлайсын, пукана?

— Э, йа балаларым, дэгеннер, эт'иси дэ бырада öльгеннер. Мен дэ олары хыдыра-хыдыра таптыймыз бырада. Ма, адам, саа бир т'есе алтын, ур меэм башма бир сопа да гём мени оларын ортасна.

И, бахай-бахай чобан. Не этэжек?

— Отур. Гүзель.

Чеврий тайагын, йалатый башна бир сопа, пуканаан. Хойай оларын арасна. Алый хойлярын, хайтий.

Д'елий эртэс йыл, бахса не бахсын — чыххан эт'и дэне чичек, гүль, чыххан ортадан да обур тит'ени, бу гүльлери хошмай бир йере. Э, т'есип тэ атай — даа йириси чыхай.

Оле дэ öлийлер дэ халыйлар.

Ненеси-бабасы да халыйлар баласыз. Питий.

Түркүлери да оса, даа да олаҗах. Ама түркүлери сölейамайым, эбет, тахымынан.

«Ашых Фариб» масалына гöре бир түркү

Д.И.Балабанов, Е.К.Балабанова

Анемин гöзлери гöрмез.
Беклер Фариби — д'ельмез.
Йеже-гүндöз ағлер — д'ельмез.
Ане, бен Фарибим, Фариб.

Фарибин чалғысы хаты —
чекер, бураг, хопар.
Öкеленме орап йере.
Ане, бен Фарибим, Фариб.

Фарип ачтыр — т'имсе бильмез,
йеже батмаз, алып стэмез.
Ажелин истэр — о да д'ельмез.
Ане, бен Фарибим, Фариб.

Фарип ёльсе — т'имсе бильмез,
мезарына таш төкүльмез.
Бу йаныхлар ваз д'ечильмез.
Ане, бен Фарибим, Фарип.

суратыны,—
дэди Т'ёроғлу, эй!

II

«Т'ёроғлу» масалындан түркүлер

Д.И.Балабанов, Е.К.Балабанова

Бен бөгүн ичмишим, аман,
т'ефим алмышым.
Ханғырмышым сазым,
йендим хырмышым.
Уста, сана д'ельдим
саз йаптырмай.
Уста, көлен бен олайым —
чалт йап сазымы, эй!

Дувардан дувара, аман,
сазым эндиридим,
сағ дизайнмән сол дизайнме
миндиридим.
Сенин д'ибик беш он уста
ольдүрдүм.
Уста, көлен бен олайым —
чалт йап сазымы, эй!

Сана дәрлер, дәрлер, аман,
хырхынжи уста!
Гөрдүн ми Т'ёроғлунун özүнү?
Т'есерим башыны
сенин устазым, эй!
Уста, көлен бен олайым —
чалт йап сазымы, эй!

Х.Г.Коджаспиров, В.М.Коджаспирова

I

Бен кираты бағладым
күрен ағача,
пешими долашмамыш
гүль ағачына.
Әгіль, кират, әпейим
эт'и хашындан!

Кират, сана йарашыр
алтындан нохта.

Дәгирмен хапусуна
бағладым кираты.
Гөрамадым шу т'афири

Дур, д'итэйик Карамандан йухуры, йухары.
Нелебедэн ахан балын шет'ери,
д'иди, йаврум, шет'ери.

Эваз чыхты даш ўстүне, отурду, отурду,
отуруп та д'енди д'ендини итириди,
хурбан олайым, итириди.

Шини д'елир хасап бабан, йүрүтүр, йүрүтүр.
ағлейип тә бени йолдан әглеме,
хурбан олайым, әглеме.

Инжи мидир, сидәф мидир дишлерин,
д'иди, йаврум, дишлерин?
Халем илен чекильмиштир хашлерин,
д'иди, йаврум, хашлерин.

Т'ёроғлу

Й.О.Білязи

БИР ВАХЫТТЭ вар эт'ен, бир вахыттэ йох
эт'ен, бир вахыттэ бир папу йашап отруй оғ-
лунан барабар. Бир падшада йылхыжылар.
Йылхыжылых этийлер. Йылхы чох. Д'елий вахыт,
т'итий вахыт, падшах йоллай алайахларын:

— Сөлениз йылхыжыйа, версин мaa эт'и дәне
ат, мен чыхайым серянныға.

Ей, д'елийлер мында ао алайахлары падшаан.
Түшій бу харт азбара, башлай хурйухларындан
тутуп-тутуп атмаа азбардан йылхылары. Башлай
атмаа йылхылары. Бир дәннесин тутай — атамай.
Хаведир. Ону верий. Башлай йене халанын да ат-
маа. Тутай бириң дә — аону да атамай. Ону да ве-
рий. Олар да беле хаведер! Олдуғу — йапулу, хы-
вырчыхлы, гөрүмнери — чиркин.

— Ал т'итин булары.

Алай т'итийлер. Бахай-бахай падшах:

— Э-э,— дий,— о мени гүльгөн им йохсам не?
Ан, вар, т'етириниз харты мында!

Варий, т'етрийлер харты.

— Чыхарыныз хартын эт'и гөзүнү! Вериниз бу
атлары она. Нераа стий — ораа т'итсин! Пхадар да
алтын.

Чыхарийляр хартын эт'и гөзүнү. Бала тутай ат-
ларын башындан. Алтын да верийлер көтәргенне-

ри хадар. Чыхай т'итийлер... Ама, бу харт ондан чыхханда дий падшага:

— Абу атларнан д'елип башындан тажын алмайынжас аллах жанымы алмасын!

Аз ым т'итийлер, чох ум т'итийлер, варийляр аонда бир бүйүк дэрен тарамаа.

— Йа шини напажағыз, баба?— дий олан.

— Напажағыз яа, балам? Брах мени мында, атларнан. Чых базара... йармалыға, ал да хырх лест'ержи, хырх та грабаркажды.

— Гүзель, баба.

Э, алтыны чох. Олан йармалыға варып алый хырх лест'ержи, хырх грабаркажды. Т'етрий олары:

— Т'етирдим, баба. Мына! Шини сен оларнан шорбажилен.

Башлай баба сёлемеэ:

— Не алажаҳсыныз? Не алдыныз — ону веэрим. Йапыныз абу йарын бойуна хырх хапулу пёрүп.

Йапайлар хырх хапулу пёрүп. Хырх тэнэ пёрүп йапайлар. Хырх хапусу оса — хырх тэнэ дэ пёрүп. Ахлаший оларнан, верий нағадар алтын д'ерек. Олар т'итийлер. Хойай о атлары чах сонунт'и пёрүбе. Альд'и пёрүп долай — бийана гöчүрүй. Тэмизлемийлер олар. Сонунт'и пёрүбе д'егендэ:

— Насын, яа балам, атлар?

— Сонунт'и пёрүбе д'ельдик, баба.

— А-а, чыхайым özüm. Кötür мени онда.

Тутай бабаан элинен, кётрүй. Башлай хармала-маа:

— Ай, балам, абуна гүн дэгген! Бу олур араба-жатын.

Эт'инжийи сийпай:

— Штэ, абу кератын олур!

Битий о пёрүб дэ, долай. Атлар ѿле т'и!

— Ан, мин ао гүн дэгэн аты!— дий харт.

Миний гүн дэгэн аты. О йарын бойуна да тый-нах.

— Ур тыйнағын бу четиндэн, о четне чых! Ат-нан!

Урай тыйнағын бу четиндэн, о четне чыхай.

— Не вар яа? — сорай харт.

— Олған сувуну атай тыйнағын!

— Гүзель. Бағла ону.

Бағлай буну. Миний ёбүрнү. Айляный д'елий.

— Не вар?

— Вай, баба! Тыйнах чиндэн топрах чыхарий!

— А штэ, бу олур кератын.Ao, анд'ине гүн дэг-мээн, бу олур кератын, — дий харт. Бир дэ бесли хочхарлары вар эт'ен, ўч йыллых. — Сой хочхары.

Сойай олан хочхары, тэмизлий. Пиширийлер жиликлерини. Абу — жилик дийлер бизимжаз. Пиширий о жиликлерини. Отруй, ийлер.

— Шини баҳ, баҳам,— дий баба балаа, оғлуна.

Алый жилигин бирни, хойай абелे эт'и пар-мағын арасна, урай дизне — хырай.

— Сен дэ хырсан — бед'етирсин кераты.

Алый олан да хойай... О олан да хуватлы, эбет. Ша-арт! урай — хырай.

— Хырдым, баба!— дий.

— Айды, йарын саба азирлен.

Йатый, йухлайляр. Саба эрт'ен халхай олан, тэмизлий, йувай аты, азирий, эд'ерлий:

— Азир, баба!

— Азир осан, мин. Вар, көпек оғлуун башындан тажысыны ал т'етир! Оон бögүн съезді ола-жах. (Съезд дöгүль. Йармалых д'ибик, штэ. Панайир дэ дöгүль. Сход — о хазахчас. Меэмҗезне — яа йармалых, яа да хурултай. Хурултай д'езей эт'еннер öгнө).

Баба сайай, эбет, күннери, шо падшах чыха-жах сёлемеэ. О арада да бу, тажысын алсын, шоб алх гöрсүн, масхара осун алха.

— Гүзель, баба.

Миний атын, хылыч хушаный. Баба да хачлай арттан. Т'итий. Варий. Халис, падша сёлеген т'е-рети хахай алый падшын тажысын — хачай т'и-тий. Хайтый д'елий бабаа, хойай бабаан башна альд'и алтындан тажийи. Ёлүй баба. Гёмий ба-байы. Онда, орада. Гёмий.

Йығыштырый. Миний атыны, алый буну да йанащаа, алый башын т'итий. Аз ым т'итий, чох ум т'итий, вара-вара варый ѿле дағлых, хайалых ѹерлере. Тохталый. Йашап отрүй орада. Раст'елий буна бир ид'ит даа. Хумжу.

— Меэм аға-хардашым вар — бири дэмиржи, бири дрек бурай эт'ен, архан йапай,— дий бу хум-жу.— Тапаах олары.

— Айды, тапаах.

Тапайлар. Эпси дэ топлашылар — дöрт жан олуйлар. Эви йапайлар, питирийлер. Д'ечинип от-руйлар орада ўч йыл. Беле д'ечинmek олмай. Наз олуй? Исан басайлар, алыйлар неси вар неси йох. Бир даа штий лаф арасна — бир базирдян да вар эт'ен, бир дэ олан, Эваз. Özү дэ аяхташы. Кич-кене эт'ен оса да, ама хуватлы эт'ен. Насын этип ону алмаа лазым?

Бир гүн миний атын, чыхай т'итий. Т'итип отрой. Энди яхыннаший о базирдяна. О базирдян да сатып алый эт'ен, штэ, хой сатай эт'ен, пиший даа. Бу да аман тутай бир чобан, бағлай элин, аяғын, брахый бир чегер йанна. Алый хойуну, т'итий. Бу базирдяна. Варый, хапай азбара. Азбар онда жап тәпесне эт'ен, эв — ашада. Айляны хапай атнан:

— Селам альт'им, аға!

— Альт'им селам! — дий о да. — Не бўйурдён?

— И, шиттим, мал алый эт'енсин. Мал т'етирдим.

О арада бу Эваз да чыхай.

— Т'ит ичери!

— Йоҳ, — т'итмий — аты харши бахай. Качолунмаа стий. — Баба, мен качолунмаа стийим.

— Эй, — дий базирдян да, — аға качется...

Алый о, Т'ёроғлу, хойай буну ат ўсне, тутай атын башындан, т'итийлер. Базирдян тохталый хапу йанна, азбар хапу йанна. Бу аброда тохталый, о да азбарын четне тохталый. Ат тахымнен. Бала отруй ат ўсне.

— Сай, олан, малын. Гўзель. Не стийсин малына?

Бу энди атын дизд'инин атхан энди, азир:

— Не стийим йа, аға? Мал сеэн, Эваз меэм.

— Айды, шаха этме! Сөлежен — сёле фейин.

— Йа не шаха этэйим мен? Мал — сеэн, Эваз — меэм! — дий.

Хойай аяғын зенд'ие, атланый, миний ата — жойулўй т'итий. Шашай халый бу базирдян да. Алый т'итий оланы. Д'ездрий о йана бийана. Йаны! Чиркинниге алыштырий, гўзельлиге алыштырий, исан басмаа. Бир даа бу отура-отура, тўший ахылна — миний атын, т'итий бир гүн. Т'итип отруй, раст'елий бир папу:

— Нераа т'итийсин, ид'итим?

— Эй, папу, т'итийим кёйлўге хысайахлы хыдирмаа. Беш тэне атлы эр адамных, аш пиширмэ лазым бизе, хысайахлы лазым.

— Тўш аттан.

Тўший аттан о, Т'ёроғлу. Отруй. Лафетийлер о папунан.

— Мен саа сёлейим йерин — вар доғру онда. О хары саа йарашиб.

Аман атланый миний атна, чыхай т'итий. Вара-вара варый, хапай айляный, селам верий, селам алый. Чыхай хары:

— Ош т'ельдин!

— Беш т'ельдин!

— Атымы нераа хойайым?

— Арана йолла! Меэмт'и дэ онда бош д'езей, — дий хары.

Йоллай бу кераты онда, арана, д'ирий бу хысайахлыя. Картоп хавруй, бир дэ йарымоха хойай. Отруй, йей, ичилер. Йатыйляр.

— Айды, — дий бу, — йа чек тёшегин, йа чекерим!

Т'елийлер бир йере.

Саба халхай, дий:

— Мен т'итийим ама, саа бир лафым вар, — дий Т'ёроғлу бу харийа. Брахый она бир йўзўк, бир дэ хайығы: — Хыз оса, йўзўгў веэрсин, оғлан оса, абу хайығы, хушах веэрсин, — дий, чыхай т'итий.

Хайтый д'елий. Йене йашап отруйляр онда.

Д'елий вахъыт — альд'и бийе тайка хумнай, харийа да бир оғлан доғай. Бу олан ёсий, балабан олуй, баба д'ибик, хуватлы. Бир гүн:

— Нене, — дий, — ан, хавур мaa чырлама.

Башлай ненеси чырлама хавурмаа. Варый, не-неэн элин басай тава чине:

— Сёле, т'им меэм бабам?

— Айды, балам, этме ёле!

— Йоҳ! — дий, — сёле, т'им меэм бабам?

— Вай! Элим яхайсы! Сөлерим, брах!

Брахый. Башлай сёлемеэ. Напмай о сёлеген шийлерин?

— Мына. Абу хайығы брахты бабан. Т'итсен бабаны хыдирмаа — абуни белине бағла да ёле т'ит.

Олан дайанамай, бағлай альд'и хушағы, т'итий. Миний альд'и тору тайы. Т'итип отруй. Халис буларын чадырын йанындан д'ечкендэ йухсрай. А-а, йоҳ! Кой чиндэн т'иткендэ исаннар гўлийлер:

— Нейе о хайых бағлагансын сўттэн боғдан д'ибик? Бағла ону дўптэн, гўрүнмесин!

О сўттэн олған оса, ону аман танырдлар, эбет.

Эваз тўртий Т'ёроғлу:

— Аға! Ана бир ид'ит д'елий ама, ой, аты вар! Мен ону чыхып алырым!

— Фей! — дий Т'ёроғлу. — Йаваш азчых. (А штэ, аннат бир тўркў! Бырада бир тўркў лазым сёлемеэ). О ёле хуватсыз олан олған оса, чыхмазды бу йола!

Эваз она сёлий онда бир жоғап. Уйаный бу:

— Ий, ағалер, йухсрадым, алданым да д'ельдим абу хапуя. Айыб этмениз.

Т'ороғлу сўлий:

Брах тору тайы да т'ит!

Олан да сўлий:

Титъме гёзүн тору тайа –
ону верmezлер орайа!

— Ан, вар да ал! — дий Т'ороғлу Эваза.

Эваз д'ери чеклий.

— Айды, олан! — дий Т'ороғлу буна.— Д'ель,
бир жемре ойнаах. Д'ель!

— Айды!

— Хач! Мен хувайым!

Олан башлай хачмаа, Т'ороғлу хувмаа. Т'ороғлу охуну йоллай. Бахай эриф — додру энсесне д'елий. Хахай элинен — оху т'итий.

— Эй! Харт көпек! Ёле ойнамайляр! Ан, хач —
мен хувайым!

Т'ороғлу хачай. Башлай эриф хувмаа. Эриф
нас йоллай охуну — эд'ерин дўбўндэн д'ечий дэ
Т'ороғлуун. Т'ороғлуун атын хулахларын араснан
т'итип ёgne сапланый альд'и ох.

— Штэ, беле ойнарлар! — дий эриф Т'ороғлуя.
— Д'ель аман, хахышып баҳаах! — дий, хорхмай
энди эриф.

Тутушийляр. Башлайляр кўрешмее. Бабанан.
Кўрешийлер. Бу абрай бабайы. Бырада сўнгўсү.
Узаный сўнгўсне. Нестэткендэ... узанғанда кётэрилий
урбашка, кётэрильгендэ хушах гёрнўй.

— Дур, олан! — дий.

Тохталый:

— Не вар?

— Йа меэм хайығым — сендэ!

— Хайығын оса,— тутай энсесиндэн, кётэрий,—
сен меэм бабамсын!

Хошлуйляр бир йере дэ, башлайляр йашамаа
топтан. Топтан йашап отруйляр. Чох ум йашайляр,
аз ым йашайляр, чыхай абу — тўфек башланый.
Бир гўнў кётэрий элини — шарт! тэший.

— Э-эй, балалар! — дий бу Т'ороғлу.— Питти бизим
ишимиз. Тўфек чыхты. Биз энди биший эта-
майых тўфеге харши. Энди бизи авлахтан да ча-
релери вар урмаа, — дий дэ дарма-дағын олуйляр
да.

Бу да ёзў атын алый альд'и эв чине, ао хайалар
чине дэ ёле дэ ачтан да ёлўй. Бир даа чыхмай
исаннара. Халаны да дарма-дағын олуйляр. Мен
быражаз билийим, артых бильмейим. Айды,
сондўр ону.

Хушлубек

Д.И.Балабанов

БИР ВАХЫТТЭ бир дэне падшах вар эт'ен,
эвлады йох эт'ен. Гүннердэн бир гүн дий ха-
рия:

— Хур маа бир торва писмет, т'итэйим эвлад-
лых — бирини-бирини алажах, оғлу олажах.

Алый тайағын, торвасын, чыхай т'итий. Т'ит-
кендэ чыхай бир харт ёgne:

— Анда т'итийсин? — дий.

— Т'итэйим беле-беле, эвлад хыдырмаа. Ала-
жам ёзме бир эвладлых.

— Сен,— дий,— хайт. Верейим мен саа бир ал-
ма. Тэмизле алмайы, хой башынызын дўбўне. Са-
ба харыннан халхар йерсиниз алмайы, йежеги-
нин. Хабухларын да тэмизлерсин, веэрсин атна.

Алый алмайы, хайтый. Харысы дий:

— Сора, насын? Талтын олан?

— Талмадым, — дий. — Бир харт беле-беле дэ-
ди: "Абу алмайы тэмизлениз, хабухларыны аты-
ныза веэрсиниз, йеэр. Ёзўн дэ башыныз дўбўне
хойарсыныз, саба халхар йерсиниз — олур эвлады-
ныз", — дэди.

Тэмизлий, харт дэгени д'ибик, хойай башын
дўбўне алмайы. Йарайляр, эт'иси дэ йий хары-
хожа. Хабухларын да верий бийеэ. Бийедэн олуй
бир тай. Харыны олуй бир оғлу.

Оон да хапусна вар эт'ен бир арап. Йуван арап.
Бала ёсий, арапнен ойняп ёсий. Сыдырғы арап-
нен. Ёсий д'елий.

Араба дий падшах:

— Ан, ал оланы да д'ез бизим межайы, гёрсүт,
нерада бизим межаларымыз.

Алыйляр, минийлер бирер ат, чыхай т'итий-
лер. Бырадан, орадан гўрстўй тэким дэ олана, д'е-
лийлер. Хайтханда гўрўй — тоғайлих чине, була-
рын тоғайын чине чинд'енелер хурғаннар чадыр-
ларын, табурларыны, ишлийлер.

— Ах, көпек оғуллар көпек! — дий олан.— Т'им
сормайып д'елип бизим тоғай чине тўшкен дэ
хурған чадырын да ишлий табурну?

Океленип варийляр. Бир дэне харт. Ағызна
ўлеси, сахалы дизне тўший, чинд'ене. Варғаннен
эриф сормайып бир хамчи урай:

— Т'им ёкўм верди саа мында д'ельмеэ, дээн?

О т'ерети чадырдан чыхай бир дэне хызчых:

— Меэм бабама дэгээн эльлери хурусун! — дий.

До тоғо гүзель хыз! До тоғо гүзель хыз! Эриф ғёрғеннен аман элиндэн хамчи дэ түшүй. Стий алып хайтмаа аман хызы. Олан дий:

— Отурунуз бырада. Варайым, бабамдан сорайым, д'елип сизи алып т'итэрим.

Бу т'итий бабасна, сормаа. О т'ерети д'елий бир дэне дэв, отуз дохуз дэне арабы вар йанна, алый чинд'енелери, чадырын, хыз, тахымнен, алый т'итий. О т'иткендэ хыз бир т'иат йазай, брахый ожах ташын дүбүне, шо беле-беле дэв алды т'итти, йетиш, дэйен, йазы брахый.

Айляный д'елий эриф — чинд'енелер йохтур. Өкесиндэн би-ир тэкме таша! Өкеси чыхып урай бир тэкме таша — атлый таш т'итий, чыхай дүбүндэн бу йазы. Алый йазыйы, охуй — алған дэв, т'итий.

Дэв олары алып т'иткендэ хыз да соххан мажа-рын пенжересиндэн башын, баҳай. Йол йағасна да бир дэне чобан хой жайип отрой. Да аман, ғорий чобан — ургун олуй хыза. О хадар гүзель чинд'ене хызы. Дэве верий ёгүндэт'и малы да, белиндэг'и хушағын да — тэк вериниз хызы! Вермейлер. Т'итийлер.

Эриф тэ д'еле-д'еле д'елий. Чобан отруй о йол йағасна. Чобана сорай:

Чёле дэ д'езен азиз чобаннар,
сизе бир aber сорайым:
ажеп, йолжу, йол алышы да
д'елип д'ечти ми, эй?

Чобан:

Д'ельди д'ечти жель (ох) д'ибик,
йахты да бағрымы от д'ибик,
татлы жандан бир жоғап
вермеди, эй, вермеди, эй.

Эриф:

Ёгүндэт'и малны верейдин,
белиндэт'и т'емерин верейдин —
татлы жандан бир жоғап
алайдын, эй, алайдын!

Чобан:

Ёгүмдэт'и малмы веэрдим,
белимдэт'и т'емерим веэрдим —
татлы жандан бир жоғап
вермеди, эй, вермеди.

Абу йана (йара) т'итти сенин
севдигин, эй, сардығын.

Гөрсттүй йолу. Алый эриф йолу, т'итий. Т'итэ т'итэ варий, түшүй бир күйе. Ахшам энди. Четтэн ўчёнжүй эве варий, айляний хонах. Бахай — бир аналых.

— Ахшамыныз хайыр осун, аналых!

— Абетиниз хайыр осун, балам! Селам вермен-ген осан, хулағын хадар парча этэрдим сени! Селам вердин — д'ир ичери!

Алый ичери.

— Не д'ельдин? Сёле. Йылан бағырынен, хуш ханатынен д'емейен йерлере сен д'ельгенсин!

— Дэсем, аналых, беле-беле эсап чён: хысметими алып т'иттлер — ону хыдырып д'елийим.

— Вай, балам! Меэм эт'и оғлум вар. Эт'иси дэ оон йанна ишлийлер. Этселер, олар саа йардым этэр. Мин соба сне, отур. Д'еселер, мен сёлерим.

И, штэ, бу миний соба сне. Ахшам д'елий оланнар. Арап эт'иси дэ, бағатыр оланнар! Д'иргеннеринен олар да дийлер:

— Нене, мында исан хохуй эт'ен!

— Вай, олан, олан! Диннениз! Меэм сүфтэт'и хожамдан вар бир оғлум. Сиз дэ энди эт'инжи хожадан оланнарсыныз. О оғлум д'ельди.

— H-ho! — олан дий. — Сеэн оғлун оса, бизим да ағамыз! Сыйымыз этэрик. Нейе д'егенини сёлер.

Атай түшүй соба стүндэн. Отройлляр софра башна. Бирер хадэ, эт'ишер хадэ рахы ичилер.

— Айды, сёле, не д'ельдин?

Беле-беле, штэ — дэв алып т'иткен шаннисын.

— А-а, — дий бүйүгү, — мен пший этамам.

Кичиги дий:

— Мен оон йанна айдавжы ишлийим. Йарын стван алмаа т'итэжек олар. Жамбазлығын оса сенин, ид'итлигин оса, вар, көпүр дүбүне отур. Мен көпүрүн йанна варғанда тачанкайы хапахларым, тэлбову сарагым бойнуна — о арада сен хызы алып хачма олсан, алып хачарсын. Бахша түрлү мен пший дэ этамайым.

Йатый, йухлайлар. Саба халхайлар. Бу т'итий көпүрүн дүбүне, отрой, Хушлубек. Булар да т'итийлер онда, ише.

Йекий тачанкайы, отрой д'елин-т'ийов, алып т'итий олары. Көпүрүн йанна варғанда, айлянғанда хапахлай бу, тачанкайы, дэвин дэ бойунна тэлбову сарай. Бу тэлбовдан сыйтырлып чыхынжэз алый хызы хачай. Айляний хайтылляр. Бу арабы да хувған йанындан.

Хача-хача хачай, не хадар хачмаа олуй. Болду-рүй. Тохталый бир дағ чине. Йатыйлляр, йал этийлер. Эриф йухлай. Йухлаған сора бағатыр йухусу йухлай — тээ уйанмай.

Олар да гүндэ чыхай эт'еннер авжулуға. Бöгүн чыхайлар сеэн адына: не таптлар — сеэн олуй. Йа-рын чыхайлар бунун адына: не таптлар — оон

олуй. Бёгүн дэвеэн гүнү ёт'ен, дэвеэн адына чыхайлар: не таптлар – дэвин олажах. Дағын четиндэн т'иткендэ раст'етирийлер быларын ёт'исин. Эриф йухтай, хыз отрой. Алыйляр хызы, т'итийлер. Т'етирийлер дэве. Дэв сорай:

– Бир дэнейди ми бу, йохсам ёт'и дэнейди ми?

Булар дийлер:

– Эт'и дэнейдилер.

– Варыныз, ону сойунуз! Гольмегин дэ ханна булгап та т'етириниз мында!

Хушлубегин бабасынын йанында олған арап та д'елип дэвин йанна, д'ирий хызметине, бүйүгү олуй, дий:

– Чаре оса, мен варып сойайым?

Т'итий бу, варий – Хушлубек даа йухтай. Мийний Хушлубегин сүтне, дайандрий пичагы кёкүсне:

– Хушлубек! Хушлубек! Хушлубек! Хушлубек!
– уйатый.

Не дэ оса, уйаный.

– Отур бырада. Гөрдүн сен? Йухлағансын! Ёзү межаа чыхмайынжес йухламаа чар йох. Не вахт ёзү межаны д'ечерсин, сора йухламаа лазымды! Ёзү жикин д'ечмеинжес йухламаа чар йох! Отур бырада. Мен хызы алыш д'елирим саа.

О брахый ону орада. Ёзү балдырыны йарай, бу арап, оон гольмегин булгай, д'ечирий сүнгүүн ужуна, д'елий, котэрий атай дэвин ёгне. Хыз да горий. Баштай о вахты хыз харгамаа арабы, штэ (Тап эзд'исини! Башла! Сөле!):

Урулсун арап, урулсун!
Бойну да бурулсун!
Хушлубеги хыйған осан,
эльлерин дэ хырылсын!

О вахты арап хыза бильдирмээ стий, шо Хушлубеги ёльмеген. Бу харғай мы арабы – бу да бильдирмээ стий она:

Урулсун арап, урулсун!
Бойнум да бурулсун!
Хушлубеги хыйған осам,
эльлерим хырылсын!

Арап энди ёзёнү харғай. Хыз аннамай. О вахты арап юнен дий:

Балдырымдан ахан ханнар –
йенди ханымдыр.
Хушлубеги сорарсан –
татлы жанымдыр.

Хыз юнен аннамай. О вахты бир даа:

Хадэлери долдуруп-долдуруп
дэви йых-сана!

Шоп т'ефленсин дэв. О вахты хыз аннай мы – дий: "Хырх күн отурунжэз, хырх saat отурайым".

– Айды, ичеэк – дий араба.

Эй, аман йылланған шарабы чыхарийляр, башлайлар ичмээ. Ичийлер. Олар ичий. Хыз омузун ўстүнен ардына атай шарабы. Т'ефленийлер ала-йы – бири о йана йыхылый, бу бийана йыхылый. Аман варийляр, дэвин яхаларын ачай арап. Оон бойнана хылычы вар ёт'ен. Тээк о хылыч т'есий ёт'ен оон башын, бахшасы т'есмий ёт'ен. Алый о хылычы, т'есий дэвин башын. Алый хызы, хачай т'итий. Хайтыйляр.

Варийляр Хушлубеге. Алыйляр Хушлубеги, башлайлар т'итмээ, башлайлар т'итмээ. Хушлубек дий:

– Болдурдум. Айды, юал этээк.

Арап дий:

– Йох! Ёзү жикимизи д'ечмеинжез юатмаа чар йох. Бизим ардымыздан хувварлар. Ёзү жиклерини д'ечкен сора юатыйляр раатланмаа. Олар да хувуп д'елийлер жикежэз, жик о йана – д'ечмээ ѿкүмнери йох. Олар айляный хайтыйляр.

Бу алый хызы, арабы, хайтый эве. Д'елий. Падшах, эбет, хувғанды арабы – Хушлубеги хачырганы чүн хыз ардына. Алмайжах бир даа. О падшах. Бу эриф дий:

– Ан, вараах.

– Йох, – дий арап. – Бабан мени хувғанды – падшах сөзү бир. О сөзүнү юере алмаз! Мени дэ хапусна алмаз. Мен т'итмем. Сиз т'итиниз.

– Айды, отурунуз бырада. Мен варайым, сорайым. Алса, д'елирик.

Д'елий падшах, дий:

– Баба, д'елийник, беле-беле. Арап Йуван ағамнен.

О да:

– Хапума да д'емесин! – дий падшах.

– Ёлесем, – дий эриф, – о д'емесе, мен дэ хайтийим, – чевирлий эриф тэ баштай хайтмаа.

– Тохта, олан! Вар, сөле, д'есин! Падшах сөзү бир. Сөзүн алса юре – о падшахлыктан чыхай.

Чыхарий башындат'и феси, оғлун башына хойай:

– Сен олурсун падышах. Сөле – д'есин.

Хушлубек тэ варып т'етрий араб ағасын да, нышшанысын да. Халый падшах юрне. Масал да питий.